

BİZ VE ÖTEKİ

Multidisipliner Bir Çalışma

Editör

Dr. Yılmaz ARI

Yazarlar:

Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL • Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
Prof. Dr. Asım YAPICI • Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT
Prof. Dr. Kamil SARITAŞ • Prof. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ
Doç. Dr. Ahmet ÖZALP • Doç. Dr. Sevim ARSLAN
Doç. Dr. Yunus ARAZ
Dr. Murat MİRZAOĞLU • Dr. Mustafa TURAN
Dr. Aynur ÇINAR • Dr. Ensar GÖÇMEZ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılına Armağan Kitap

Biz ve Öteki

Editör:

Dr. Yılmaz ARI

Yazarlar:

Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL • Prof. Dr. Ali Rıza GÜL
Prof. Dr. Asım YAPICI • Prof. Dr. Fatma Asiye ŞENAT
Prof. Dr. Kamil SARITAŞ • Prof. Dr. Namık Kemal OKUMUŞ
Doç. Dr. Ahmet ÖZALP • Doç. Dr. Sevim ARSLAN • Doç. Dr. Yunus ARAZ
Dr. Murat MİRZAOĞLU • Dr. Mustafa TURAN
Dr. Aynur ÇINAR • Dr. Ensar GÖÇMEZ

Genel Yayın Yönetmeni:

Mustafa ÇALIŞKAN

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI

Yayın No: 426

Bu eserin tüm yayın hakları saklıdır. Editörün izni olmadan eserin herhangi bir bölümü yeniden basılamayacağı gibi, kayıt, fotokopi ve bilgi depolama da dâhil elektronik ya da mekanik yöntemle yeniden çoğaltılıp dağıtılması yasaktır. Yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-605-351-724-5

E-Kitap

Kapak Tasarım: **DİZGİ MIZANPAJ.COM**

Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**
meh_ates@hotmail.com

Ekim 2023 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları

Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4

Cağaloğlu – İSTANBUL

Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr

bilgikitapdunyasi@gmail.com

MURÂBITLAR-MUVAHHİDLER DÖNEMİNDE MÜSLİM/GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Adnan ADIGÜZEL

ORCID: 0000-0002-4818-4051 | E-Mail: adiguzela63@gmail.com

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi
Eskişehir, TÜRKİYE

Giriş

İnsanların doğuştan sahip oldukları “ben, biz ve diğerleri tasavvurundan” (Arı, 2022) hareketle; dil, ırk, renk, cinsiyet, köken vs. gibi farklılıkları, birbirlerini öteki olarak kabul etmeleri için gerekçe kabul edilemez. “Ötekilik” insanların özgür iradesiyle yaptıkları seçimler ve eylemlerden sonra ortaya çıkan bir durumdur. En genel anlamda Müslümanlar için “öteki” Müslüman olmayanlardır ve buna ek olarak “öteki” yok edilmesi gereken bir unsur değildir.

İnsanın İslamiyet’i seçmesi ya da başka dinlere yönelmesi tamamen kendi tercihine bağlıdır. İslam Dinine göre, Allah insana hak yola girme, yani fitratına uygun davranma potansiyelinin yanında, inkâr ve reddetme potansiyeli de vermiştir (Şems, 91/7, 8; İnsan, 76/3). Baskı, korkutma, tehdit ve zorlama gibi kabalık ve zorbalıklarla bir kişinin inandığını söylemek zorunda bırakılması kabul edilemez bir durumdur. İnanmak, insanın sadece kendisinin belirleyebileceği vicdanî bir tercihtir.

Bu metinde öncelikle Müslümanların gayrimüslimlerle bir arada yaşamasının mantığı ve tarihi süreçteki fiili durumu hakkında genel bilgiler verilecektir. 11-13. yüzyıllarda Mağrib ve Endülüs’te hâkim olan Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde bu devletlerin yönetimindeki gayrimüslimlerin durumu ele alınacaktır. Bu konunun tercih edilme nedeni; Mağrib ve Endülüs’te gayrimüslimlere gösterilen

müsamahanın Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde gösterilmediği yönündeki yaygın iddialardır. Bu çalışmanın hedefi, söz konusu iddia ve ithamların tarihi gerçeklerle ne derece bağdaştığını, konunun ana kaynaklarda ne şekilde anlatıldığını vuzuha kavuşturmak, ortaya koymak olacaktır.

İlk dönemden itibaren İslamiyet'in hâkim olduğu yerlerde farklı dinlere mensup kişiler Müslümanlarla birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. İslamiyet'in, bütün insanları aynı dinde birleştirmek, Müslüman olmayanlara hayat hakkı tanımamak gibi bir amacı yoktur. 1400 sene önce Müslümanların hâkimiyetine girmiş olan yerlerde bugün Yahudi, Hristiyan, Sabî, Süryanî, Mecusî, Hindû, Budist gibi farklı din mensubu insanların yaşıyor olması bu varsayımı desteklemektedir. Daha en başında Hz. Muhammed, farklı dinlerden olan insanlarla anlaşmalar yaparak, onların kendi dinlerinde kalıp Müslümanlarla birlikte yaşamalarını kabul etmiştir. Tarih boyunca Müslümanlar da genel anlamda bu uygulamayı devam ettirmişlerdir.

Kur'an'da insanlar için tek yol değil iki yol gösterilmiştir ("Allah'ın Yolu"/sıratı müstakim ve "şeytanın yolu", Bakara, 2/256, 257). Hz. Peygamber ve Müslümanların görevi insanları doğru yola iletmek değil, davet etmektir. Kur'an'da yer alan *Allah isteseydi herkes inanırdı.* (Yunus, 10/99), *'Senin görevin sadece tebliğ etmektir.'* (Ra'd, 13/40; Nahl, 16/82; Şûrâ, 42/48), *'Onlar iman etmiyorlar diye nerdeyse kendini harap edeceksin'*, (Şuarâ, 26/3; Kehf, 18/6), *'Allah isteseydi hepinizi bir tek ümmet yapardı'* (Maide, 5/48; Hud, 11/118; Nahl, 16/9) vb. gibi ayetler bu durumun insanların tercihine bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ayetleri düşündüğümüzde Allah'ın da çeşitliliği, farklılığı istediğini düşünebiliriz (Halil, 2006). Burada dine davet eden kişi peygamber dahi olsa insanların bir kısmının iman etmeyeceği ve onların zorla iman ettirilmesi diye bir yükümlülüğünün olmadığı anlatılmıştır. Yani insanların bir kısmının Müslüman olması, bir kısmının da olmaması tamamen insanın kendi tercihi ile ilgili bir durumdur. Hz. Muhammed zamanından günümüze kadar Müslümanlarla gayrimüslimler Müslümanların hâkimiyetinde bir arada yaşama imkânı bulmuşlardır. Neticede Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği ve uygulamaya koyduğu Kur'an ayetleri, 'dinde zorlama' olamayacağı, herkesin dinini seçmekte serbest bırakılacağı ve din konusunda kimsenin kimseye baskı yapamayacağı ilkesini ortaya koymuştur (Bakara, 2/256; Yunus, 10/99, Kehf, 18/29, Kafirun, 108).

Kur'an, gayrimüslimlerden Müslümanlarla birlikte -kendi dinlerinde kalarak- yaşamaları karşılığında bir vergi (cizye) alınmasını istemiştir. Buna göre Arabistan'ın kuzeyinde Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetülcendel ve güneyindeki Necran, Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer'de yaşayan halklarla cizye karşılığında barış anlaşmaları yapılmıştır (Belazurî, 2013). Hristiyan ve Yahudiler dışında, bölgedeki Mecusîlerle de anlaşmalar yapılarak onların Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamaları kabul edilmiştir. Bu anlaşmalarla Müslümanların hâkimiyetinde can, mal ve din güvenliği garanti altına alınan milletler "zimmî" olarak anılmıştır.

Müslümanlar, tarih boyunca hâkim oldukları ülkelerde hâkimiyetleri altında bulunan Yahudi ve Hristiyanların dışında Mecusî, Süryanî, Hindû, Budist ve Kıptilerle Kuzey Afrika'daki putperest Berberî topluluklar gibi farklı din mensuplarıyla da cizye antlaşmaları yapmışlardır (Yaman, 2013). Bu anlamda Hz. Ömer, İran Mecusîleriyle, Hz. Osman da Kuzey Afrika Berberîleriyle zimmîlik temelinde anlaşmalar yapmıştır (Malik, 2014; Erkal, 1993; Özel, 1996). Sonuç olarak Müslümanlar doğuda Çin ve Hint'ten, batıda Atlas Okyanusu, Fransa, kuzeyde Kafkaslar, Sibiryâ, güneyde Sudan ve Orta Afrika'dan Moritanya'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada, çok farklı milletleri hâkimiyetleri altına almışlar, gayrimüslimlere vatan-daşlık hakkı tanımışlardır.

Hicretten sonraki ilk yüzyılın sonlarında Müslümanlar tarafından fethedilen (92/711) Endülüs'te yerli halk ile Müslümanlar arasında can ve mal hürriyetine dokunmama ve dinî özgürlükleri garanti altına almayı esas alan sulh anlaşmaları yapılmıştır. Endülüs'ün Müslümanlar tarafından alınmasında, burada zulüm gören ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Yahudilerle birlikte Vizigot idaresiyle sıkıntı yaşayan bir grup Hristiyan'ın talep ve desteği de önemli rol oynamıştır (İbnu'l-Hatib, 1973; Özdemir, 2013). Buradaki gayrimüslim halk ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde yüzyıllarca Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler, Müslümanların yönetiminde bir arada yaşamışlardır.

Müslümanların fethedilen ülkelerde başka dinden olan insanlarla yaptıkları zimmîlik anlaşmaları can, mal ve din hürriyeti konusunda güvence verme temelinde dayanmaktadır. Belli bir süresi olmayan bu anlaşmalar, -tarafklar sözlerine bağlı kaldıkları sürece- yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Lübnan asıllı Hristiyan yazar

Amin Maalouf, Müslümanların bu konudaki uygulamalarının kendi dindaşlarının uygulamalarından daha insanî olduğunu itiraf etmiştir. Bu anlamda, atalarının yüzyıllardan beri Müslümanların hâkimiyeti altında Hristiyan olarak kalabildiklerini dile getirmiştir. Maalouf, ataları Müslümanların yönetimi altında Hristiyan olarak değil de, Hristiyanların yönetimi altında Müslüman olarak yaşayan bir milletin mensubu olsalardı, dinlerini korumalarının mümkün olamayacağını iddia etmiştir. Bu anlamda o, Hristiyanların hâkimiyetine giren Endülüs ve Sicilya'daki Müslümanların tamamen yok edildiklerine dikkat çekmiştir (Maalouf, 2000; Roberts, 2015). A. Miquel de, Müslümanların sadece Yahudi ve Hristiyanlara değil, gayrimüslim olan herkese dinî tercih ve uygulamaları yanında, sosyal ve ekonomik hayatta da özgürlük tanıdıklarını, onları zorla Müslümanlaştırmak yoluna gitmediklerini ifade etmiştir. O, Emevîler, Abbasîler, Fâtımîler, Osmanlılar ve Endülüs'teki Müslümanların yönetimi altında milyonlarca Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere mensup tebaanın uzun yıllar boyunca varlıklarını devam ettirdiklerini vurgulamıştır (Miquel, 1991). Bir başka müsteşrik August Bebel, İslamiyet'in gayrimüslimler arasında hızla yayılmasını, Müslümanların başka dinden olanlara eşî benzeri görülmemiş bir yumuşaklık ve hoşgörüyle özgürlük ortamı sağlamalarına bağlamıştır. O, Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanların hâkimiyetinde *"akıllarının ucundan bile geçmeyecek"* bir rahatlık ve güven içinde yaşadıklarını ifade etmiştir (Bebel, 2021). Bebel, Hristiyan dünyası ile İslam dünyasındaki özgür düşünce ortamını karşılaştırmış, Avrupa'nın derin ve karanlık bir barbarlığın çukurunda debelenirken Müslümanların düşünce özgürlüğünün zirvesine ulaştıklarını belirtmiştir. O, Hristiyanların bugün bile, kendi devletleri sınırları içinde yaşayan Müslümanlara, Müslümanlar arasında yaşayan Hristiyanlara tanınan özgürlükleri sağlayacakları konusunda şüphe duyduğunu ifade etmiştir (Bebel, 2021; İsa, 2014).

Batılı araştırmacılardan Bernard Lewis, Orta Çağ Avrupa'sında Hristiyan olmayanların, hatta Hristiyan olduğu halde *"sapkın"* kabul edilenlerin durumunun, geleneksel İslam toplumlarında yaşayan gayrimüslimlerin durumundan çok daha kötü olduğunu vurgulamıştır (Lewis, 2018). Yine Cohen, benzer karşılaştırmalar yaparak, İslam dünyasındaki gayrimüslimlerin, Hristiyan dünyasındaki Hristiyan olmayanlara göre çok daha iyi şartlarda yaşadıklarını belirtmiştir (Cohen, 2013). Bir başka Batılı müellif Roberts ise Müslümanların yönetimi altında Müslüman,

Hristiyan ve Yahudilerin bir arada yaşamasının, Hristiyan topraklarında farklı din mensubu olarak yaşamaya göre çok daha kolay olduğunu dile getirmiştir (Roberbs, 2015; Bebel, 2021).

Zaman zaman Kur'an ve Hz. Muhammed'in ortaya koyduğu temel kurallarla birlikte Müslümanlar tarafından günün şartlarına göre bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerle, Müslümanların birlikte yaşadığı farklı din/millet mensubu insanların temel hakları korunarak kendilerinden istenen sorumluluklar belirlenmeye çalışılmıştır. Müslüman idareciler, gayrimüslim vatandaşlara bazı konularda zaman zaman kısıtlamalar getirmişlerdir. Bu konuda en belirgin uygulama, giyim kuşamda Müslümanlardan farklı, kendilerine özgü kıyafetler giymeye zorlanmalarıdır (Ebu Yusuf, 1397; Maverdî, 1976; Kalkaşandî, 1915-1922; Miquel, 1991; Mez, 2013; Lewis, 2018). Aslında bu uygulama zorlamayla hayata geçirilmeye çalışılmışsa da, bir yandan Yahudilerin kıyafet farklılığı dolayısıyla tanınmalarına ve kendi aralarında dayanışmalarına katkıda bulunmuştur (Lewis, 2018). İslam tarihinde zaman zaman uygulanan gayrimüslimlerin farklı giysiler giyme zorunluluğu uzun süre devam ettirilmemiştir (Mez, 2013; Miquel, 1991; Lewis, 2018).

1. Murâbitlar - Muvahhidler Döneminde Genel Durum

11. yüzyıl başlarında (1031) Endülüs Emevî Devleti'nin tamamen yıkılmasıyla bölgede Mülûkü't-tavâif olarak adlandırılan, sayıları yirmiyi geçen çok sayıda küçük devletler kurulmuştur. Bu devletler kendi aralarında kıyasıya rekabet halinde olmakla birlikte, gerek tebaaları olan gayrimüslimlerle gerekse Hristiyan krallıklarla çok iyi geçinmeye özen göstermişlerdir. Müslümanlar, Hristiyan krallıkların tehditleri dolayısıyla onlara haraç vermek durumunda kalmışlardır. Ancak Müslümanların haraç vermesi Hristiyanların saldırılarından ve baskılarından kurtulmalarını sağlayamamıştır. Hristiyanların siyasi ve askerî olarak Müslümanlardan daha güçlü olmaya başladığı bu dönemde Müslümanların hâkimiyeti altındaki gayrimüslim tebaa dışardan saldırıya geçen kendi dindaşlarıyla birlik olarak içinde yaşadıkları devlet aleyhine faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Gayrimüslim tebaa (zimmîler) Kulumriye (1065), Tuleytula, Belensiye, Sarakusta ve daha sonra diğer şehirlerde anlaşmalara aykırı davranarak dışarıdan gelen dindaşlarına yardım etmişler, saldırıda bulunan güçlere içerden destek olmuşlardır (İnan,

1997). Bu gergin ortamda, ilişkilerin oldukça zedelendiği bir dönemde bir de Tuleytula'nın işgal edilmesi, Endülüs Müslümanlarında büyük bir yıkım ve acıya sebep olmuştur. Bu kötü durumdan kurtulma arayışı çerçevesinde Kuzey Afrika'nın dinamik gücü Murâbıtlar Endülüs'e davet edilmiştir. Bazı İslâm şehirlerinin kuşatma altında olduğu böyle bir dönemde Murâbıtlar kendilerine yapılan davete olumlu cevap vererek Endülüs'e geçmişlerdir. Bu günlerde yaşanan anlaşmazlıklar, Hristiyan krallıkların Müslümanlara yönelik baskı ve işgallerle, Hristiyanların eline geçen bölgelerde Müslümanların yaşadığı ağır sıkıntılar Endülüs'teki gerilimi artırmıştır.

Mülûkü't-Tavâif döneminde ortaya çıkan emirlikler, kendilerini tamamen yok etmek isteyen Hristiyan güçlerden daha çok birbirlerini kendi varlıklarına tehdit görmüşlerdir. Onlar siyasetlerini de neredeyse tamamen birbirlerine üstünlük sağlamak üzerine kurmuşlardır. Bundan dolayı bu emirlikler çoğu kez Hristiyanlarla anlaşmalar yapıp, onlara cizye ve haraç vererek onlardan güvence almışlar, birbirleriyle de savaşmışlardır. Bunun sonucunda bir yandan kendi aralarındaki bu savaşlarla askerî ve siyasi olarak kan kaybına uğrarken, diğer yandan da Hristiyan krallıklara verdikleri haraçlar ve onlardan temin ettikleri paralı askerlerle, onların daha da güçlenmelerini sağlamışlardır (Özdemir, 2013).

Bu dönemde, zaman zaman yardım anlaşmalarıyla veya tehditlerle Müslümanlara ait bazı kale ve şehirler Hristiyan krallıklara teslim edilmiştir. Müslümanların Endülüs'teki en önemli şehirlerinden olan Tuleytula'nın Kastilya Kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilmesi de (1085), askerî bir başarıdan çok siyasi manevralarla gerçekleşmiştir.¹ Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından alınması, Endülüs'teki güç dengelerinin çok bariz şekilde Hristiyanlar lehine değiştiğinin göstergesidir. Bu durum, Endülüs'teki Müslümanlar cephesinde büyük bir kaygıya sebep olmuş, Gırnata'nın son Zîrî emiri Abdullah'ın deyimiyle “büyük bir sarsıntı”(rec'etun azîme) yarat-

¹ Hristiyanlar Tuleytula'yı haraca bağlamışlar, uzun süre muhasara altında tutmuşlar ve sonuç olarak da Emir Yahya el-Kadir ile anlaşarak şehre savaşız bir şekilde girmişlerdir. Yahya'nın daha önce burada rakiplerine karşı kendisine yardım ederek emir olması konusunda destek veren Leon-Kastilya Kralı Alfonso'yla olan ilişkileri şehrin teslimiyle sonuçlanmıştır. Şehrin tesliminden sonra buradaki Müslüman nüfusun önemli bir kısmı diğer Müslüman bölgelere göç etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, 1, 441; Özdemir, “Tuleytula”, 41, 365.

mıştır (İbn Bulukkîn, 1955). Bu kaygı ve korkunun sonucu olarak başta İşbiliyye ve çevresine hâkim olan Abbâdîler emiri Mu'temid (1068-1091) olmak üzere Tâife emirleri, Murâbitlar emiri Yusuf'tan yardım talebinde bulunmuşlardır. Mu'temid, Yusuf'a gönderdiği mektupta (Merrakuşî, 1963)² Hristiyanların Müslümanlara saldırıklarını, kendilerine ait bölgeleri ele geçirdiklerini, halkı esir ettiklerini, camileri kiliseye çevirdiklerini, minarelerden çan sesleri yükseldiğini dile getirmiştir. Diğer yandan Endülüs'teki âlimlerden oluşan çeşitli heyetler de Müslümanların içinde bulunduğu durumu Yusuf b. Taşfîn'e gözyaşlarıyla anlatarak yardım talebinde bulunmuşlardır (İbn Bulukkîn, 1955; Merrakuşî, 1963; Makkarî, 1968).³

İşte bu dönemde Müslümanlar, kendilerine yapılan saldırılar, verilen sözlerin yerine getirilmemesi ve ihanet anlamına gelen anlaşmazlıklar sebebiyle, birlikte yaşadıkları gayrimüslim tebaaya karşı yüzyıllardan beri süregelen hoşgörü ve onların gönüllerini kazanmaya yönelik uygulamalarını sorgulamaya başlamışlardır. Bu dönemde Hristiyanların eline geçen yerlerde Müslümanlara kötü muameleler yapılmış, camilere el konulmuş ve zaman zaman da bu cami ve mescitler tahrip edilmiştir. Bu gibi konulara tepki olarak Müslümanlar hâkim oldukları yerlerdeki kilise ve Hristiyanların yaşam alanlarına kısıtlamalar getirme yoluna gitmişlerdir (Özdemir, 2013; Harekât, 2000). Ortaya çıkan güvensizliğin sonuçlarından biri olarak gayrimüslimlere yeni kilise açılmaması, kiliselerde çan çalınmaması, kadınların kiliselere girmemeleri, Hristiyan ve Yahudilere kitap satılmasına kısıtlama getirilmesi, gayrimüslim tabiplere tedavi olunmaması, hamamlarda Müslümanların gayrimüslimleri keselemelerinin yasaklanması, papazların evlenmeye zorlanmaları gibi uygulamalar gündeme gelmiştir (İbn Abdûn, 1955; Özdemir, 2013b).

Murâbit ordusu 479/1086 yılı yazında, 15.000 kişilik süvari birliğiyle Endülüs'e geçmiştir. Onları burada Abbâdîler Devleti'nin seçkinlerinden oluşan yüz kişilik bir heyetle Emir Mu'temid karşılamış ve değerli hediyeler takdim etmiştir (Merrakuşî, 1963; Özdemir, 2013c).⁴ Murâbitlar emiri Yusuf'un Endülüs'e geçmesiyle bir-

² Ayrıca bkz. İbn Ebî Zer *Enîsü'l-Mutrib*, 142; Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, 24, 147; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, 188, 189; Özdemir, "Zellâka Savaşı", 44, 222, 223.

³ Müellifi Meçhul, *Hulelu'l-Mevşîyye*'de Endülüslülerin yardım talep eden mektupları ve Yusuf'un onlara yardım edeceğine dair cevabi mektubu yer almaktadır, 33-38.

⁴ Ayrıca Bkz: İbn Ebî Zer', *Enîsu'l-Mutrib*, 144, 145; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 38; İnan, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*, 320.

likte burada Müslümanlar lehine olumlu gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Nitekim VI. Alfonso, başlattığı Sarakusta Kuşatmasında sona doğru gelmişken kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmış, Aragon, Galicia, Asturias ve Güney Fransa'dan da katılımlarla oluşturulan (Şeyban, 2003)⁵ Haçlı ordusuyla Yusuf b. Taşfin'in karşısına çıkmış ve Zellâka Savaşı'nda ağır bir mağlubiyet yaşamıştır.

Endülüs tarihinde Müslümanların Hristiyanlar karşısında sürekli gerilediği hemen hemen tüm ümitlerini kaybettikleri bir dönemde gerçekleşen bu zafer, onlar için güven ve umut kaynağı olmuş, Müslümanların maneviyatlarını yükseltmiştir. Yine bu zaferle bir süre Hristiyan yayılması durdurulmuş, 11 ve 12. yüzyıl gibi erken bir dönemde hızla neticeye ulaşabilecek, Müslümanların elindeki toprakların işgal/geri alınması (reconquista) hareketinin 15. yüzyıl sonlarına kadar gecikmesi sağlanmıştır. Bu zaferin ne kadar önemli ve büyük olduğunun ifadesi olarak Zellâka Zaferi, İran ve Suriye fetihlerinin dönüm noktalarından olan Kadişiyye ve Yermuk zaferlerine benzetilmiş, bu zaferle Endülüs Müslümanları Hristiyan baskısından önemli ölçüde kurtulmuştur (Şehâde & Zekkar, 2000).

Zellâka Zaferi, Müslümanların psikolojileri üzerindeki olumlu etkisiyle birlikte, Hristiyanları da hiç beklemedikleri bir moral bozukluğuna sürüklemiştir. Uzun zamandır Müslümanları haraca bağlayıp Tuleytula'yı almalarını takip eden süreçte de bütün Endülüs'ü kısa zamanda ele geçirme hayali kurarken yaşadıkları bu ağır mağlubiyet, Hristiyanlarda büyük bir şaşkınlığa sebep olmuştur. Hristiyanlar devam eden günlerde Avrupa'dan gelen yardım ve desteklerle yeniden toparlanıp saldırıya geçmişler, ancak Murâbitlar her zaman karşlarına çıkıp onlarla mücadele etmiş ve çoğu zaman da onlara mağlubiyet yaşatmışlardır. Bu dönem sonrasında da Murâbitlar, Hristiyan krallıklar ve Avrupalı destekçilerinin dayanışma ve işbirliğiyle oluşturulan Haçlı ordularıyla mücadeleye devam etmiştir. Ancak bu durum sonucunda Müslümanlarla gayrimüslim ilişkilerinin eskisi gibi devam etmesi imkânsız hale gelmiştir.

Murâbitların yüzyılın sonlarında (1090-1100 arası) Endülüs'te hâkimiyet kurmaları bölgede yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Aynı yıllarda Avrupa'nın çe-

⁵ Ayrıca Bkz: İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8, 439, 445-448; İbn Ebî Zer', *Enîsu'l-Mutrib*, 146; Nâsirî, *İstikkâ*, II, 39; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 322; Carım, *Yusuf Taşfin*, 43.

şitli ülkelerinden toplanan Haçlı ordusu, ele geçirdikleri bölgelerde büyük yıkımlar yaparak Suriye'ye ulaşmışlar, 1098'de Urfa ve Hatay kontluklarını, 1099'da da Kudüs Krallığı'nı kurmuşlardır (Runciman, 2019). Haçlılar hâkim oldukları şehirlerde kendi inançlarından olmayanlara karşı geniş çaplı katliamlar yapmışlardır. Bu sırada Haçlı Seferlerini teşvik eden Papalık, Endülüs'teki Hristiyanların Müslümanlara karşı daha önceki yıllarda başlayan savaşını da Haçlı Savaşı kapsamında değerlendirmiş ve bu yolda ölenlere doğrudan cennet vadetmiştir (Asbridge, 2014; Özdemir, 2013b; Roberts, 2015). Bu dönemde Haçlıların özellikle Anadolu ve Suriye'deki büyük kıyımlarının haberleri Mağrib ve Endülüs'teki Müslümanlara da ulaşmıştır. Bu olaylar esnasında Hristiyanların hâkimiyetindeki Müslümanların ibadet ve inanç özgürlükleri bir yana, can ve malları saldırılara maruz kalmış, hat-ta yaşamalarına bile izin verilmemiştir. Nitekim Haçlılar Kudüs'ü ele geçirince, za-ferlerini kadın ve çocuklar dâhil Kudüs halkını katlederek kutlamışlardır (Roberts, 2015).⁶ Bütün bu olaylardan haberdar olan diğer Müslümanlar, yaşanan hadiselerden etkilenerek büyük bir üzüntü ve öfkeye kapılmışlardır.

İlk Haçlı seferinden sonra 1300'lere kadar uzanan yaklaşık iki asırlık zaman di-liminde yeni Haçlı Seferleri düzenlenmiş, bu seferlerden Endülüs Müslümanları-nın yanı sıra Mısır, Tunus, Cezayir gibi Müslümanların hâkim oldukları Kuzey Af-rika ülkeleri de etkilenmiştir. Kuzeyden yola çıkan Haçlılar Suriye'ye giderken En-dülüs'teki dindaşlarıyla işbirliği yaparak Doğu ve Batı Endülüs'teki çeşitli şehirle-rin kuşatılmasına karadan ve denizden destek vermişler, bölgedeki şehirlerin yağma ve işgaline iştirak etmişlerdir (İbn İzârî, 1983; İnan, 1997a; Roberts, 2015).

Bu olaylar devam ederken Müslümanlar, tebaaları olan Hristiyanların düş-manlığına ve düşmanla işbirliğine şahitlik etmişlerdir. Bu süreçte yaşananlar Müs-lümanlarla gayrimüslimler arasındaki gerginliklerde önemli rol oynamıştır (Ro-berts, 2015; Babel, 2021; Lewis, 2018). Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde En-dülüs'teki Müslümanların gayrimüslimlerle ilişkilerini bu şartları dikkate alarak değerlendirmek gerekmektedir. Ancak bütün bu tahrik edici unsurlara rağmen gerek Murâbitlar ile Muvahhidler, gerekse diğer coğrafyalardaki Müslümanlar -

⁶ Roberts, II. Haçlı Seferi'nin (1147-49)'de, Ren bölgesindeki Yahudilerin kıyasıya katliamıyla başladığını ifade etmiştir.

zaman zaman bazı sert uygulamalara yönelseler de- hiçbir zaman Haçlıların Endülüs, Anadolu ve Suriye’de yaptıkları zulüm, yıkım ve katliamları sergilememişlerdir.

Yukarıda ele alınan siyasi ve tarihi olaylar neticesinde Endülüs’te Müslüman Hristiyan ilişkileri oldukça gerginleşmiştir. Ancak bu gergin dönemde de Hristiyanlarla Müslümanlar bir arada yaşamış kilise ve havralar varlığını devam ettirmiştir. Herkesin hakkını arayabileceği kanallar varlığını sürdürmüş ortaya çıkan haksızlıkların giderilmesi için siyasi ve hukuki çaba harcanmış, Müslüman ordusu içinde Hristiyan askerler görev yapmaya devam etmişlerdir (Özdemir, 2013a) . Müslümanların idaresi altındaki Endülüs’te –Müslümanların güçlü bir şekilde yönetimlerini devam ettirdikleri sürece- gayrimüslimler her türlü haklardan yararlanmışlar, vezirlik makamına varıncaya kadar çeşitli görevlere atanmışlardır (İsa, 2014; Özdemir, 2013a). Diğer yandan bu tür atamaların İslam’a göre caiz olduğuna dair fetvalar verilmiş (Maverdi, 1976; Babel, 2021), İslam tarihinde çeşitli devletlerde kâtiplik, tercümanlık, danışmanlık, tabiplik, elçilik yanında vezirlik ve valilik başta olmak üzere çeşitli vazifelerde istihdam edilmişlerdir (İbnu’l-Esîr, 1233; İbn Haldun, 1408).⁷ Diğer yandan İslam toplumundaki gayrimüslimler serbest ticari hayata katılmışlar, her zaman gerek ülke içinde gerekse uluslararası ticarete yer almışlardır (Lombard, 1983).

2. Murâbitlar ve Muvahhidlerin Gayrimüslimlerle İlişkilerine Dair Bilgiler

Batılı müsteşriklerden Dozy, Murâbitların Endülüs’e hâkim olmalarından sonra fakihlerinin, Maliki fıkından başka bir şey kabul etmeyip, koyu bir taassupla hareket ettiklerini, bunun dışına çıkmayı yasakladıklarını anlatmaktadır. Bu çerçevede kendileri gibi düşünmeyenleri küfürle itham etme yoluna gittiklerini ve Kurtuba kadısı İbn Hamdûn’un fetvasıyla Gazâlî’nin İhyâ’sını yaktırdıklarını belirtmektedir. Dozy, kendi dindaşlarına dahi bu denli katı bir tutum içindeki Murâbitların ülkelerindeki Yahudi ve Hristiyanlara da sert davrandıklarını dile getirmiştir. Bu

⁷ Ayrıca Bkz: Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, 1, 256; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 60-67, 115-118. Adıgüzel, Çakan, “Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı”, 329-351; Mehmet Emin. Eser, “Memlükler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme’nin İstihdamı”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 9/1 (Haziran 2023), 102, 106, 111.

anlamda tarihi bir kilisenin yıkılması, Endülüs'teki Hristiyanların Mağrib'e sür-
gün edilmesi, Yahudilere ağır vergiler konulması gibi konuları örnek olarak ver-
miştir (Dozy, 1994).

Murâbitlar ve Muvahhidler hakkında olumsuz değerlendirme yapanlardan Menocal da Murabitların -Batılı oryantalistlerin yaygın olarak dile getirdikleri gi-
bi- Endülüs'te yüzyıllardan beri var olan birlikte yaşama ortamını bozan, buradaki
gayrimüslimlere karşı müsamahasız, kaba ve yaşam şansı tanımayan bir tavır
içinde olduklarını ifade etmiştir (Menocal, 2006). Bu yöndeki kanaatini sık sık dile
getirerek Murâbitları, Endülüs usullerine yabancı, haşin, hoşgörüsüz, bağnaz, son
derece köktenci, işgalci, barbar, kaba, karanlık ve tiran gibi kelimelerle tanımla-
mıştır. Muvahhidlerin dinî anlamda Murâbitlardan daha baskıcı ve hoşgörüsüz ol-
duklarını, onların Endülüs'e hâkim oldukları dönemde buradaki gayrimüslimlerin
büyük bir çoğunluğunun kuzeydeki Hristiyan bölgelerine gitmek zorunda bırakıl-
dığını iddia etmiştir. O, Murâbitlar ve Muvahhidlerin bölgedeki gayrimüslimleri
kaçırmış olduklarını iddia etmiş, ancak diğer yandan da Endülüs'te Muvahhidlerin
başkenti İsbiliyye'nin (Sevilla) anahtarlarını Ferdinand'a teslim edenlerin Yahudi-
ler olduğunu belirtmiştir (Menocal, 2006).

Lewis, Muvahhidlerin İslam'ın genel anlamda gayrimüslimlere tanıdığı hoşgö-
rüyü göstermediklerine ek olarak Kuzey Afrika'da Hristiyanlığın muhtemelen on-
ların döneminde yok edildiğini iddia etmektedir. Yine Yahudilerin gerek Kuzey
Afrika'da gerekse Endülüs'te büyük bir zulme maruz kaldıklarını ifade etmiştir
(Lewis, 2018). Lewis, diğer bazı müelliflerin ortaya koyduğu benzer değerlendiri-
melerde bulunarak (Garaudy, 2014; Ortaylı, 2014), Muvahhidlerin 'müfrit Ber-
berîler' olduklarını ve onların Endülüs'te zulüm sergilediklerini, Yahudilerin kar-
şılaştıkları zulüm sebebiyle Müslüman bölgelerinden kaçarak Hristiyanların elin-
de bulunan Tuleytula'ya sığındıklarını belirtmiştir (Lewis, 2003).

David Abulafia, Muvahhidlerin uzlaşmaz bir anlayışa sahip, hoşgörüsüz ve di-
ğer Sünni Müslümanlara göre sapkın kabul edilen bir grup olduklarını iddia et-
mektedir. O, Muvahhid halifelerinin Yahudi ve Hristiyan azınlıklara düşmanca
baktıklarını, ancak gayrimüslim yabancı tüccarları gelir kaynağı olarak görüp on-
lara kucak açtıklarını belirtmiştir. Cenevizlilerin Muvahhid halifesine (Abdümü-
min) bir heyet göndererek (1161) onunla 15 yıllık bir ticari anlaşma imzaladığını,

bu anlaşmaya göre onların Muvahhid topraklarında rahatsız edilmeksizin yolculuk etme ve ticaret yapma imkânı elde ettiklerini dile getirmiştir. 1182'de Ceneviz ticaretinin %29'unu Muvahhidlerin liman şehri Sebte'ye yaptıklarını, bunun kendi dindaşları olan Norman Sicilyası'na yönelik ticaretten daha büyük olduğunu söylemiştir (Abulafia, 2012). Abdülmümin döneminde de sonrasında da Hristiyan topluluklarla da ticari ve toplumsal ilişkiler devam ettirilmiştir. Yine aynı günlerde (1183) Endülüs'ten Doğu'ya seyahate çıkan İbn Cübeyr de yolculuğuna Sebte'den hareket eden bir Ceneviz gemisine binerek başlamıştır (Abulafia, 2012).

Mehmet Özdemir, daha ihtiyatlı ifadelerle Murâbitlar ve Muvahhidlerin gayrimüslimleri Müslüman olmaya zorladıklarını ve onlara bazı konularda kısıtlamalar getirdiklerini ifade etmiştir (Özdemir, 2013a). İlber Ortaylı, Muvahhidler hakkında “12. yüzyılın Mağribli bağnazları” ifadesini kullanmış ve Kuzey Afrika'dan gelen bu bağnaz kabilelerin Endülüs Medeniyetini yıktıklarını savunarak Batılıların varsayımlarını tekrarlamıştır (Ortaylı, 2014). Bir başka araştırmacı Zeki Tez de 9. yüzyılda Endülüs Yahudilerinin sayısının birkaç yüz bini bulunduğunu, ancak Murâbitlar döneminde Yahudi nüfusunun kuzeydeki Hristiyan hâkimiyetindeki bölgelere kaçmak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Tez yine, ‘Kuzey Afrikalı daha köktendinci’ olarak nitelendirdiği Muvahhidler döneminde Endülüs'te kalan son Yahudilerin de tamamının boşaltıldığını belirtmiştir (Tez, 2014).

Muhammed Abdullah İnan, Muvahhidler siyasetinin halife Abdülmümin döneminden itibaren gayrimüslimlere karşı daha titiz/tetikte ve müsamahadan uzak bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir. O, Abdülmümin'in ömrünün sonlarına doğru gayrimüslimlerin ya İslam'a girmeleri ya da ülkeyi terk etmeleri konusunda bir karar aldığını dahi belirtir. Ancak Abdülmümin'in ölümünden sonra bu karar uygulanmamış ve gayrimüslimler eskiden olduğu gibi Muvahhid hâkimiyeti altında hür ve müsamaha görerek yaşamaya devam etmişlerdir. İnan ise bölgede Yahudilere her zaman Hristiyanlardan daha katı ve sert davranıldığını ifade etmiştir (İnan, 1990).

3. Murâbitlar Dönemi Müslüman Gayrimüslim İlişkileri

3.1. Murâbitlar Devleti (1042-1147) Hakkında Genel Bilgi

Murâbitlar Hareketi/Devleti, Müslüman kabilelerin yaşamakta olduğu Bilâd-ı Sudan'da, Büyük Sahrâ'nın (Sahrâ el-Kebîr) batı kısmı olan, günümüzdeki Mori-

tanya’da ortaya çıkmıştır. Buradaki kabileler, 3/9. yüzyılda Müslüman olmuşlar (İbn Haldun, 1408), ancak İslamiyet’in kabulünden sonra gözden ırak bu coğrafyanın iç kesimlerinde dinî bilgi, anlayış ve yaşayış anlamında zayıf kalmışlardır. Bölgedeki Cudâle kabilesinin liderlerinden olan Yahya b. İbrahim hacca gitmiş ve ülkesine dönerken Mağrib’den Kur’an ve İslam dinini öğretecek rehber/hoca olarak Abdullah b. Yasin’i yanına almıştır (1030-1040 arası). Abdullah b. Yasin’in daha çok dinî hassasiyetlerden kaynaklanan ıslahat çalışmalarının bir sonucu olarak bölge halkından aldığı destekle Murâbitlar Hareketi ve akabinde de Murâbitlar Devleti kurulmuştur (Adıgüzel, 2012b).

Murâbitlar, ortaya çıkış sürecinde ahlaki ve dinî anlamda çevrelerinde gördükleri her türlü eksikliğe karşı mücadele etmişlerdir. Elde ettikleri her başarı onların daha da güçlenerek büyümelerini sağlamıştır. Onların bölgedeki başarıları, Müslümanlar için kurtarıcı güç olarak kabul edilmelerinin yolunu açmıştır. Bu anlamda önce Sahrâ’da önemli başarılar elde etmişler, sonrasında -Sicilmâse ve Der’a’daki fakihlerin davetiyle- Mağribu’l-Aksâ’da “zalimlikle” itham edilen idarecilere karşı mücadele ederek ahlaki çöküntü ve siyasi kargaşayı sona erdirmeye misyonu üstlenmişlerdir. Bölgedeki halka yardım ve destek misyonlarının bir gereği olarak Endülüs Müslümanlarından gelen yardım taleplerini kabul etmişler ve 1086’da askerî destek için Endülüs’e geçmişlerdir. Burada Hristiyan güçlerle mücadele etmişler, 1090 yılından itibaren de Endülüs ve Mağrib’i Murâbitlar çatısı altında birleştirmişlerdir (Adıgüzel, 2022).

Murâbitlar; dinî hassasiyeti yüksek, “tavizsiz” bir lider olan Abdullah b. Yasin’in çabaları ve öncülüğüyle kurulmuştur. Onların Endülüs’e geldiği dönemde buradaki askerî ve siyasi çatışmaların hat safhaya ulaşması, yönetimleri altındaki gayrimüslimlerle ilişkilerini de etkilemiştir. Diğer yandan Murâbitların farklı din ve cemaatlerle birlikte yaşama tecrübesi açısından gerek Endülüs Emevileri ve gerekse Mülûkü’t-tavâif ile kıyaslanmaları mümkün değildir (Menocal, 2006). Zira Murâbitların geldiği köken ve sahip oldukları tecrübe bir yana, onların Endülüs hâkimiyeti dönemindeki sosyal ve siyasal şartlar, olumsuz anlamda eskisinden çok farklıydı. Genel anlamda 11. yüzyıl başlarına kadar bölgede Müslümanların kesin üstünlüğü söz konusu iken, bu dönemden sonra Müslümanlar yavaş yavaş savunmaya geçmek durumunda kalmışlardır.

Hristiyanların Müslümanlara karşı gerçekleştirdikleri Haçlı saldırıları öncelikle Endülüs'te başlatılmış, Murâbitların karşı duruşuyla saldırılara misliyle karşılık verilmiştir. 11. yüzyılın sonlarında başlayan ve günden güne yenileri eklenen Haçlı saldırıları -bölge Müslümanlarının dağınıklığı ve kendi aralarındaki çekişmelerin de etkisiyle- Hristiyanların güçlenmesi, Müslümanların da zayıflamasına sebep olmuştur. Ancak Murâbitların bölgeye gelmesiyle gerileme durdurulmuş, hatta kaybedilen bazı yerler geri alınmıştır. Murâbitların Endülüslü askerleri de yanına alarak Haçlı ordusuna karşı kazandığı Zellâka Savaşı (Ekim 1086), Hristiyanların durdurulması ve Müslümanların yeniden kendilerine güven kazanmaları açısından önemlidir.

3.2. Murâbitların Gayrimüslimlerle İlişkileri Hakkındaki Bilgiler

3.2.1. Mağrib'deki Uygulamalar

1. Murâbitların hâkim olduğu Sahrâ'dan Endülüs'e kadar çok geniş bir coğrafyada Müslümanlarla birlikte gayrimüslim (Yahudî ve Hristiyan) unsurlar da yaşamaktaydı. Genel anlamda Müslümanların güçlü oldukları dönemlerde Müslim/gayrimüslim ilişkileri adalet ve karşılıklı güven zemininde yürütülmüştür. Mağrib'de Fas, Miknâse, Fâzâz, Selâ, Sicilmâse, Der'a, Ağmât İlân gibi yerlerde Yahudiler yaşamaktaydı (Zafranî, 1987). Sahrâ'ya uzanan güzergâh üzerindeki Ağmât, Sicilmâse, Der'a'dan Gana kervan yolu güzergâhında Murâbitlar hâkimiyetinde, Kamnûriyye adlı bir Sudan şehrinde ve Büyük Sahrâ'da Yahudi tüccarlar bulunmaktaydı (İdrisî, 1165). Ancak burada bulunan Yahudilerle Murâbitlar arasında yaşanan bir gerilimden bahsedildiğine dair herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Mağrib'deki Yahudi varlığı 1948'de İsrail Devleti kurulana kadar devam etmiş, ancak bu tarihten sonra bir kısmı İsrail'e bir kısmı da Fransa, İspanya, Kanada vb. diğer ülkelere göçmüşlerdir (Zafranî, 1987).

2. Murâbitlar döneminde Mağrib'de, Merrakeş'in 40 km kadar doğusunda ürünü bol, verimli bir yer olan Ağmât İlân'da bir Yahudi topluluğu yaşamaktaydı. Murâbitlar Merrakeş şehrini kurup (1062-1067) burayı başkent yapmışlar ve Ağmât'taki Yahudilerin başkente yerleşmesini yasaklamışlardı (Zafranî, 1987). Şehrin kurucusu Yusuf b. Taşfin, Yahudilerin Merrakeş'e gündüzleri gelerek gününbirlik işlerini yapıp ihtiyaçlarını görüp çıkmaları gerektiğini bildirmişti. Onun bu kara-

rıyla Yahudilerin Merrakeş'te gecelemeleri ve yerleşmeleri yasaklanmış, karara uymayanların can ve mal güvenliği olmayacağı ilan edilmişti (İdrisî, 1165). Kaynaklarda bu bilgiler yer almakla birlikte, Merrakeş'te kaldığı için öldürülen ya da malına el konulan bir Yahudi olduğuna dair herhangi bir veriye rastlanmadığını vurgulamak gerekir. Diğer yandan Yahudilerin başkent Merrakeş'e yerleşmeleri yasaklansa da, Murâbitların gayrimüslimlere karşı müsamahadan tamamen uzak olduklarını söylemek doğru olmayacaktır. Onlar İslam'ın gayrimüslimlerle ilgili ortaya koyduğu genel kurallara uygun davranmışlar, Kur'an'da ifade edilen herke-se adil olma emri gereğince hareket etmişlerdir (Hâlidî, 2011). Yahudilerin Merrakeş'e yerleşmesi yasağının ise Endülü's'te yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyle Endülüslü mutaassıp fakihlerin etkisiyle konulduğu iddia edilmiştir. Endülü's'teki bazı Yahudilerin Müslümanlar aleyhine faaliyetleri ve Hıristiyan güçlerle işbirliği yapmaları gibi kötü örnekler, onlar hakkında olumsuz kanaatin oluşmasına yol açmıştır (Harekât 2000; Lewis, 2018). Yusuf b. Taşfîn'in bu uygulaması kendisi tarafından kurulan Merrakeş ile sınırlıdır.

Murâbitlar öncesinde olduğu gibi Murâbitlar sonrasında da Müslümanlarla Yahudiler aynı şehir, mahalle ve sokaklarda komşu olarak bir arada yaşamakta olduklarını, aynı kuyudan su içtiklerini biliyoruz (İbn Rüşd, 1987). Müslümanlarla aynı sokakta yaşayan bir Yahudi'nin içki içerek nara atması ve Müslüman komşularına rahatsızlık vermesi karşısında nasıl davranılması gerektiği fetvâ kitaplarında yer almaktadır (el-Venşereşi, 1981; İbnu'z-Zîb, 2009). Yine Ali b. Yusuf'un Fas şehrini ziyaretinde Karaviyyîn Camii'nin Cuma namazlarında yetersiz kaldığı için genişletilmesi gündeme gelmişti. Caminin kible tarafından genişletilmesi söz konusu olmuş ve oradaki ücreti ödenerek istimlak edilen evlerin çoğunun Yahudilere ait olduğu kaydedilmiştir (el-Miknâsî, 1973; İbnu'z-Zîb, 2009).

3. 1120'li yıllardan itibaren Merrakeş'in güneyindeki Atlas Dağlarında Muvahhidler hareketi ortaya çıkmıştır. Bu hareket ülkede ahlaka ve dine uymayan bazı olumsuz işlerin yapıldığını ve olumsuzlukların kaynağının da Murâbitlar iktidarı olduğunu savunarak kendilerine taraftar bulmuşlardır. Muvahhidlerin lideri Muhammed b. Tûmert, her türlü haksızlığı ortadan kaldırmak ve adaletsizliklere son vermek iddiasıyla "mehdî" olarak biat almış (515/1121) ve Murâbitlara karşı fiilen mücadeleye başlamıştır (Adıgüzel, 2012a). İşte bu anlamda Muvahhidler lideri İbn

Tûmert, Atlaslardaki halkı yanına çekmek için yaptığı konuşmalarında, Murâbit yönetiminin bölgeye Hristiyan vergi memurları gönderdiğini ve bunların kadınlara tecavüzde bulundukları yolunda iddialarda bulunmuştur (Nuveyri, 2004). Bu bilgiden Murâbitların Mağrib'te gayrimüslim memur çalıştırdıkları sonucu çıkarılabilir. Aslında Murâbitların ilk dönemlerinde Mağrib'te Hristiyanlarla ilişkilerine dair bilgi bulunmamakla birlikte, ilerleyen zamanlarda Endülüs'ten Mağrib'e çeşitli şekillerde gelerek yaşamaya başlayan Hristiyanlar olduğunu anlıyoruz.

4. Murâbitların ortaya çıktığı dönmemde Mağrib'te bazı şehirlerde Hristiyanlar yaşamaktaydı. Bu anlamda Telemsân'da faal halde kiliseleri de olan bir Hristiyan topluluğu olduğu belirtilmiştir (el-Bekrî, 1992). Murâbitlar döneminde de çeşitli yollarla Endülüs'ten Mağrib'e Hristiyan nüfus akışları olduğunu görmekteyiz. Bunlardan en kapsamlısı da 1126'da Murâbitların, büyük bir çoğunluğu Hristiyanlardan oluşan yeni bir gayrimüslim nüfusu Endülüs'ten Mağrib'e tehciiriyle Rabt-Fas hattındaki Selâ-Miknâse bölgesinde olduğu bilinmektedir (Adıgüzel 2016). Burada bulunan gayrimüslimlerle ilgili olumsuz anlamda değerlendirilecek bir veri bulunmamaktadır. Tam aksine Mağrib'e yerleştirilen Hristiyanlara dinî hayatlarında özgürlük tanındığı, kilise yapmalarına izin verildiği belirtilmektedir (Özdemir, 2013a).

5. Murâbitlarla Muvahhidler arasındaki mücadelenin yoğun bir şekilde devam ettiği ve Murâbitların birçok noktada mağlubiyet yaşadığı günlerde (538/1143), Taşfin b. Ali, oğlu İbrahim'i Endülüs'ten Mağrib'e çağırmıştır. İbrahim, Mağrib'e gelirken yanında dört bin Hristiyan süvari getirmiştir (İnan, 1997a). Endülüs'ten getirilen bu kişiler Mağrib'de Murâbitlar ordusuyla birlikte Muvahhidlere karşı mücadele etmişlerdir.

6. Yine Murâbitların Muvahhidlere karşı yürüttüğü askerî mücadelede Roberto (Rebertir) isimli bir komutan ve askerî birliği de yer almıştır. Bu komutan bazen Murâbitlar ordusuna komutanlık yapmıştır. Barcelona şövalyelerinden olan Roberto, kont ile arası açılınca, unvanı elinden alınarak mallarına el konulmuş bir komutandır. Roberto, yaşadığı sıkıntı üzerine Mağrib'e kaçmış ve Murâbitlar ordusuyla birlikte Muvahhidlere karşı savaşımlara katılmıştır. O, askerleriyle Muvahhidlere karşı çeşitli cephelerde on yıl kadar savaşmış, Taşfin'in başa geçmesinden bir buçuk yıl kadar sonra Abdülmümin ile Tilimsân civarında yapılan bir çatışma-

da askerlerinin önemli bir kısmıyla birlikte öldürülmüştür (539/1145) (Beyzak, 1928).

7. Muvahhidlerin Merrakeş kuşatması esnasında şehirde bulunan askerler arasında bir Hristiyan birliğin de olduğu görülmektedir. Yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın sonunda Muvahhidlerin bölgedeki Hristiyan askerî güçlerle anlaşmalarıyla şehrin kapılarının açıldığı ve Muvahhidlerin buradan şehre girdikleri bildirilmiştir. Buradaki Hristiyan askerler şehrin düşmesinden sonra Muvahhidler ordusuna katılmışlar ve çeşitli cephelerde onlarla birlikte savaşmışlardır (Nuveyri, 2004).

Hulelül'l-Mevşiiye'de Murâbitların Mağrib'de Yahudilere büyük mali yükümlülükler yükledikleri ifade edilmiş (Müellifi Meçhul, 1979) ancak herhangi bir rakam verilmemiştir. Burada, devletin örfi vergi almış olduğunu düşünebiliriz. Savaş, kıtlık vb. zor günlerde devlet bütün vatandaşlarından normal zamanlarda aldığı vergilerden daha fazlasını talep edebilir. Diğer yandan vergi takdirinde esas olan vergi mükelleflerinin ekonomik durumuna göre az ya da çok alınmasıdır. Metinlerde açıkça ifade edildiği gibi Yahudi vatandaşların ortalamadan çok daha zengin olmalarından dolayı, muhtemelen onlardan önemli miktarda vergi alınmıştır.

3.2.2. Endülüs'teki Uygulamalar

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi esnasında Yahudiler çok zor durumdaydı. Miladi V. yüzyıl sonlarında başlayan Yahudilere yönelik baskılar gittikçe sertleşmiş, 690'lara gelindiğinde -neredeyse yaşama hakları bile ellerinden alınmış- çaresiz bir durumdaydılar. Bu dönemde sınırlı şekilde tarımla uğraşabiliyor, hiçbir şekilde devlet kadrolarında kendilerine iş verilmiyordu. Kral Agica döneminde 694'ten itibaren, Yahudiler köleleştirilmiş, Katolik olduklarını ikrar etmek şartıyla canları bağışlanmış, mallarına tamamen el konulmuştu. Bu dönemde çocuklarını kendi gelenek ve âdetlerine göre yetiştirerek Yahudileştirdikleri suçlamasıyla çocukları da ellerinden alınmaya başlanmıştı (Düleymî, 2013; İsa, 2014). İşte böyle bir ortamda Müslümanların Endülüs'ü fethi öncelikle Yahudiler için her türlü dinî baskıdan kurtulmak ve adeta yeniden doğuş anlamına gelmekteydi. Bunun bilincinde olan o dönemin Yahudileri de Endülüs'ün fethi konusunda Müslümanlarla işbirliği yapmışlardı. Yahudiler şehirlerin yollarını ve genel anlamda

coğrafyayı tanımayan Müslümanlara yardımcı olmuşlar, şehirlerin zayıf noktaları vb. konularda bilgi vermişler, ülkenin fethini kolaylaştıracak lojistik destek sağlamışlardır. Bu yardımların da katkısıyla Endülüs, Müslümanlar tarafından hızla fethedilmiştir. Fetih sonrasında Yahudiler de geniş bir özgürlük ortamına kavuşmuşlar, Hristiyanlarla birlikte Müslümanların zimmîlere tanıdığı her türlü haktan en iyi şekilde faydalanmışlardır. Yahudiler bu dönemde Endülüs'te altın çağlarını yaşamışlardır (Butşîş, 1997; Nevâre, 2008; Düleymî, 2013; İsa 2014).

Yahudilerle Müslümanların işbirliği, Müslümanlar güçlü olduğu sürece devam etmiştir. Ancak siyasi ve askerî dengenin Hristiyanların lehine değişmeye başlamasıyla Yahudilerden en azından bir kısmının taraf değiştirdikleri görülmektedir. Yoksa Murâbitlar bölgeye hâkim olduklarında onlara özel muamele yapmamış, Müslümanların gayrimüslimlere uyguladığı zimmîlik hükümlerine göre hareket etmişlerdir. Ancak Murâbitlar öncesi Endülüs'te Müslümanların Hristiyan krallıklara vergi ve haraç verir hale gelmeleri, doğal olarak gayrimüslimlerden cizye ve haraç almalarını zora sokmuş olabilir. Yusuf b. Taşfîn'in Endülüs'teki güçlü hâkimiyeti ile birlikte Müslümanlar, yeniden gayrimüslimlerle eşit, onlara haraç vermeyen ve onlarla başa baş mücadele edebilen bir konuma yükselmişlerdir (Almond, 2013). Bu yeni dönemde muhtemelen gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraç gibi vergiler daha sistemli bir şekilde toplanmıştır.

Müslümanların hâkimiyetinde gayrimüslimler yüzyıllarca bir arada yaşamışlar, her dinî grup da kendi inanç ve geleneklerini yaşatmaya devam etmiştir. Farklı din mensuplarının özgür şekilde bir arada yaşama süreci ancak Müslümanların Hristiyanlar karşısında zayıf düşerek mağlup olmaya başlamalarıyla bozulmaya başlamıştır.

Tamamen azınlık durumunda olan Yahudiler ticarete, ilmî çalışmalarda ve devlet idaresinde vezirliğe kadar uzanan çeşitli alanlarda istihdam edilmişlerdir. Müslümanların siyasi ve askerî anlamda güçlü oldukları süreçte her türlü haklarını kullanmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Yahudilerin hem nüfusları hem de ekonomik, siyasi, ilmî ve sosyal alanlardaki etkinlikleri oldukça belirgindir (Özdemir, 2013a; Düleymî, 2013).

Mülûkü't-tavâif döneminde Yahudiler, günden güne güçlenen Hristiyanlarla birlikte hareket etmeye, onların hizmetinde çalışmaya başlamışlardır. Bu yeni dö-

nemde Müslümanlar kuzeylerindeki Hristiyan krallıkların açık hedefi olmuşlar, güvenliklerini sağlamak için Hristiyan krallıklara haraç vermeye ek olarak yine onlardan askerî destek almak ve işbirliği için yüklü miktarda ödemeler yapmaya başlamışlardır. Bu ödemeler, Müslümanların topraklarını işgalden ve halkın esir/köle olmaktan kurtarılmasına yetmemiştir (Almond, 2013). Hristiyan krallıklar, Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaları sık sık ihlal ederek onların topraklarını bir bir işgale devam etmişlerdir. Bu dönemde Yahudilerin bir kısmı da saf değiştirerek ekonomik, siyasi, ilmî, vb. bütün kabiliyet ve güçlerini Müslümanlar aleyhine kullanmaya başlamışlardır (İbn İzârî, 1983). Onlar, Hristiyan krallıklar tarafından kâtiplik, vergi memurluğu ve elçilik gibi görevlere getirilmişlerdir. İşte XI. yüzyıl sonlarında Alfonso VI'nın İşbiliyeli Müslümanlardan haraç tahsili için gönderdiği İbn Şâlib adlı görevli de bir Yahudi'dir. Bu kişinin haraç tahsili esnasında Müslüman görevlilere hakaret dolu, aşağılayıcı ve küstahça bir tavır sergilemesi, İşbiliye emiri Mu'temid'i rahatsız etmiş ve savaşı göze alma pahasına bu kişinin idamına karar vermesine neden olmuştur (Almond, 2013).

Bütün bu gelişmelere rağmen Murâbitlar hâkimiyetindeki şehirlerde Yahudiler yaşamakta ve dönemin valileri hemen her alanda onlara görevler vermekteydiler. Gırnata valiliği yapan devlet başkanı Emîr Ali b. Yusuf'un oğlu Ömer'in de Gırnata valiliği sırasında Yahudi tabip ve kâtip istihdam ettiği görülmektedir. Onun valiliği döneminde babası Ali Endülüs'e geçmiş ve dört ay kadar burada kalmıştır (522/1128). Bu sırada gayrimüslimlerden (muâhidler) gelen bir şikâyet üzerine Ömer yargılanmış, ortaya konulan deliller sonucunda suçlu bulunarak hapse atılmış ve burada yakalandığı hastalık sebebiyle vefat etmiştir. Bu durum Murâbitlar hâkimiyetinde hak arama yollarının herkese açık olduğunu göstermektedir (Hâlidî, 2011). Yine aynı günlerde icraatlarıyla halkı yıldıran ve kendisinden nefret ettiren bir Yahudi kâtip de görevden alınmış, malı müsadere edilmiştir (İbn İzârî, 1983; Hâlidî, 2011).

Murâbitların Endülüs'te egemen olduğu yıllarda Hristiyan krallıkların emrinde çok sayıda Yahudi bulunduğu, bunların Hristiyanların eline geçen Tuleytula ve diğer yerlerde kalmaya devam eden kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Zellâka Savaşı öncesi Alfonso, savaşın gününü belirlemek için yaptığı görüşmede,

savaşın Cuma günü yapılmasının Müslümanların, Pazar günü yapılmasının da Hristiyanların bayramı olduğu için uygun olmayacağını belirtmiştir. Yine Hristiyan taraf, içlerinde vezir, kâtip ve hizmetçi olarak çalışan çok sayıda Yahudi olduğu, onlara olan ihtiyaçlarından dolayı Cumartesi gününün de savaş için uygun olduğunu ifade etmişlerdir (Merrakuşî, 1963).

Şimdi Murâbitlar Muvahhidler dönemi Müslim/gayrimüslim ilişkileri hakkında günümüze kadar gelen varsayımları değerlendirecek olursak:

1. Dozy, Murâbitların, tebaasından başlangıçta sadece şer'î vergileri talep ettiklerini, ancak daha sonra Yahudilere ve Müslümanlara yeni vergiler koyduklarını, özgür düşüncüyü ve felsefeyi yasakladıklarını söylemiştir. Bütün bunların sonucunda, başta Kurtubalılar olmak üzere Endülüs'teki Müslümanları bile -eskiden olduğu gibi- Hristiyan krallıklara bağlanıp onlara haraç vererek yaşamanın, Murâbitların boyunduruğu altında yaşamaktan daha avantajlı olacağı noktasına geldiklerini savunmuştur (Dozy, 1994).

2. Endülüs'te Yahudilerin ağırlıklı olarak yaşadıkları şehirler Kurtuba, İşbiliyye, Gırnata, Sarakusta, Tuleytula ve Lusitanya'dır. O dönemde bu şehirlerde çoğunluğu Yahudilerden oluşan mahalleler bulunmaktaydı (Özdemir, 2013a). Yusuf b. Taşfin'in Kurtuba'ya 40 mil mesafedeki çok zengin Yahudilerin yaşadığı, müstahkem Elyussâne (Lâşâne/Lûsînâ /Lucina/Lucena)⁸ şehrine gittiği nakledilir. Yusuf, buradaki Yahudileri İslam'a davet etmiş, aynı zamanda bu görüşmelerde onların İslam'a girmeleri gerektiğini salık veren bir bilgi de dile getirmiştir. İbn Meserre el-Cebelî el-Kurtubî isimli Kurtubalı fakihin evrakları içinde bulunduğu belirtilen belgeye göre, Yahudiler kendi içlerinden bir Mesih geleceğini, eğer hicri 5. asır sonuna kadar bu Mesih gelmezse İslam'a gireceklerine dair Hz. Muhammed ile bir anlaşma yapmışlardır. Dozy bu veriye dayanarak, ortaya konulan anlaşma gereğince Yahudilerin söz verdikleri gibi İslam'a girmeleri gerektiği konusunda kendilerine baskı yapıldığını, buradaki Yahudiler zengin olduğundan kendilerinden istenilen yüklü miktardaki ödemeyi yaparak İslam'a girme konusundaki baskıdan kurtulduklarını belirtmiştir (Dozy, 1994).

⁸ Bu konuda Dozy'nin atıfta bulunduğu kaynak olan *Hulelî'l-Mevşîyye*'de bu şehrin çok güçlü, yüksek, büyük surlarla çevrili korunaklı bir yer olduğu ve isminin de "Elyesâne" olduğu bilgisi verilmiştir. Bkz. Müellifi Meçhul, *Hulelî'l-Mevşîyye*, 80.

Bir başka bilgiye göre, burada görev yapan valilerden biri Yahudilere Hz. İsa hakkındaki düşüncelerini sormuş, onlar da İsa'yı öldürdüklerini, astıklarını söylemeleri üzerine onlardan Hz. İsa'yı öldürmelerine karşılık 10'ar bin dinar diyet talebinde bulunmuştur (Müellifi Meçhul, 1979; Hâlidî, 2011). O dönemin en önemli kaynaklarından olan İdrisî, el-Yussâne şehrinde çok sayıda zengin Yahudi yaşadığını bildirmiş, ancak Hulelü'l-Mevşîyye'de anlatılan Yahudilerin Hz. Peygamberden 500 yıl sonra Mesih'in gelmemesi durumunda Müslüman olacakları ifade eden anlaşılmadan ve mallarına el konulma girişiminden bahsetmemiştir (İdrisî, 1165). Dönemin en yakın kaynağı olan Merrakuşî (ö. 1250 civarında), İdrisî (ö. 560/1165) ve döneme çok daha yakın zamanda telif edilmiş eserlerde belirtilmeyen, sadece müellifi meçhul olan (783/1381'de telif edilen) (Adıgüzel, 2011) bir kaynakta yer alan açıklamaların halk arasında yayılmış efsanevi ve abartılmış ifadeler olarak değerlendirilmelidir. Muhtemelen Murâbitlar onlara cizye anlamında bir vergi yüklemiştir. Rivayetlerde de belirtildiği gibi buradaki Yahudiler oldukça zengin kişilerdi. Normal şartlarda yaşayan bir gayrimüslimden cizye olarak bir dinar alınıyorsa, zenginlerden dört dinar alınabilmektedir (Ebu Yusuf, 182/798; Babel, 2021). Murâbitlar da muhtemelen buradaki zengin Yahudilerden en üst tarifieden vergi almışlardır.

3. Dozy, Yahudiler gibi Hristiyanların da Murâbit baskılarından nasiplerini aldıklarını iddia etmiştir. Murâbitların Hristiyanlara karşı baskıcı ve müsamahasızlığına, 600 yılında Gırnata yakınlarında yapılan büyük bir kilisenin Yusuf b. Taşfin tarafından 1099'da yıktırılmasını (İbnu'l-Hatip, 1374; Dozy, 1994) örnek olarak göstermiştir. O bu dönemde sadece bu kilisenin değil başka kiliselerin de yıktırıldığını iddia etmiştir. Ancak bu dönemde Murâbitların hâkim olduğu yerlerdeki bütün kiliseler yıkılmamıştır. Nitekim devam eden yıllarda gerek Endülüs şehirlerinde ve Mağrib'te kiliseler varlığını devam ettirmiştir (İbnu'z-Zîb, 2009). Yani kilise yıkılması bir anlamda sembolik bir tepki olarak ortaya konulmuştur. Daha önce de vurgulandığı gibi, bu dönem Haçlıların İslam dünyasında yakıp yıkarak ilerlediği ve nihayet Kudüs'ü ele geçirerek (1099) buradaki bütün Müslüman ve Yahudileri katledip şehri de tahrip ettiği yıllardır. Bu dönemde Hristiyanlar Endülüs'te de ele geçirdikleri şehirlerde mabetlere ve Müslümanlara yönelik saldırılarda bulunmuşlardır. Böyle bir ortamda Murâbitlar öfkeye kapılarak normal şartlarda yapılma-

ması gereken böyle bir davranışı sergilemiş olabilirler. Nitekim Müslümanların tarih boyunca başka dinden olanlara hoşgörülü davrandıklarını ifade eden J. M. Roberts, Haçlıların Suriye bölgesinde gerçekleştirdiği faaliyetlerin Müslümanların tavrının sertleşmesinde rol oynadığını belirtmiştir. Adı Haçlı Seferleri olan bu seferler son tahlilde daha sonra bütün dünyayı içine alacak Avrupa'nın denizaşırı emperyalizminin de başlangıcı olmuştur (Roberts, 2015). Sonuç olarak Haçlıların özellikle Kudüs'te ve geçtikleri hemen her yerde yaptıklarını hesaba katmadan Müslim/gayrimüslim ilişkilerinde tamamen Murâbitları ve Muvahhidleri suçlamak doğru değildir. Ancak her şeye rağmen Müslüman ve gayrimüslimlerin yoğun olarak birlikte yaşadıkları Endülüs'te, daha önceleri olduğu gibi Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde de '*ya İslam'a gir ya ülkeyi terk et ya da öl*' gibi anlamlara gelen dinî baskı söz konusu olmamıştır (Özdemir, 2013a).

4. Dozy, Murâbitların gayrimüslimlere karşı müsamahasızlığının bir başka delili olarak da, Ali b. Yusuf döneminde (1126) Gırnatalı zimmîlerin Dede İbn Rüşd'ün fetvasıyla Mağrib'e sürgün edilmelerini örnek göstermiştir.

Bu olay öncesinde Gırnatalı Hıristiyanlar Aragon Kralı İbn Redmir'e (I. Alfonso) mektup yazarak şehirlerini alması için davette bulunmuşlardı. Nihayet Hıristiyanların davetiyle bölgeye yarısı süvari olmak üzere on bin askerle gelen İbn Redmir'e maddi, stratejik ve askerî olarak destek verilmiş, bölgedeki gençlerden binlercesi onun ordusuna katılmıştır. İki yıla yakın bölgede kalan bu güçler bölgeyi talan etmiş, defalarca Murâbitlarla çatışmalara girmiş, şehirleri kuşatmış ve nihayet sürecin uzaması ve askerler arasında hastalıklar çıkması üzerine bölgeden ayrılmışlardır. Bu olaylardan sonra Ebu'l-Velid İbn Rüşd Merrakeş'e giderek Ali b. Yusuf ile görüşmüş, gayrimüslimlerin zimmîlik/vatandaşlık anlaşmalarını ihlal ederek Müslümanlara büyük bir tehlike yaşattıklarını belirtmiştir. Böyle bir sıkıntının tekrar yaşanmaması için bölgedeki anlaşmalara aykırı hareket eden gayrimüslimlerin Mağrib'e tehcir edilmesini teklif etmiş ve bu teklif kabul edilerek uygulanmıştır (İbn İzârî, 1983; İbnu'l-Hatîb, 1374-75; Harekât, 2000.) Hıristiyanlarla işbirliği yapan Yahudiler de sürgün edilenler arasında yer almıştır. Ancak Yahudi ve Hıristiyanların tamamı sürgün edilmemiş, zimmîlik anlaşmasına bağlı kalarak ihanete bulaşmayanlara dokunulmamıştır. Nitekim bölgede kalan gayrimüslimler Muvahhidlerin bölgeye hâkim olmaya başladığı (1145) dönemde ve sonrasında

varlıklarını devam ettirmişlerdir (İbnu'l-Hatib, 1374-75). Bölge ile ilgili rivayetlerde Meriyye, Gırnata, Runda gibi şehirlerde gayrimüslimlerin yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır (İbn İzârî, 1983). Bu bilgilere bakıldığında, bölgedeki bütün gayrimüslimlerin tehcir edilmediği, düşmanlara yardım eden, onlarla işbirliği yaparak Müslümanların zor duruma düşmelerine neden olan kişilerin sürgün edildiği anlaşılmaktadır.⁹

5. Kurtuba'da Yahudilerin bir Müslümanı katletmesi infiale sebep olmuş, Müslümanlarca Yahudilerin evleri ve malları yağmalanmış, bazıları da öldürülmüştür (İbn İzârî, 1983; Hâlidî, 2011). Bu olayların olduğu günlerde Kurtuba Ulu Camii'nde, namaz esnasında Kurtuba kadısı Cuma namazı esnasında secdeyken saldırıya uğramış ve öldürülmüştür. Aynı günlerde İşbiliye kadısı içki bulundurma suçuyla suçlanarak şehirdeki halk tarafından sorgulanmış ve tartaklanmıştır (İbn İzârî, 1985; İlhan, 2006). Bu durum, devletin siyaseten Yahudilere karşı bir düşmanlık ve ötekileştirme hareketinden çok, o günlerde Kurtuba ve İşbiliye'de yöneticilerin asayişini sağlayamadıklarını göstermektedir.

6. Murâbitlar Devleti 1147'de yıkılmış, onların yerini Muvahhidler almıştır. Murâbitlardan sonra Muvahhidlerin Endülüs'ü ele geçirmeleri karşısında en büyük mücadele verenlerin başında İbn Hamuşk, İbn Merdeniş ve İbn Ganiye gelmektedir. Bu liderlerin Muvahhidlere karşı mücadelesinde yer alan askerler içinde Hristiyan askerler de bulunmuştur. Bu Müslüman liderlerin askerlerinin bir kısmının Hristiyan olması Hristiyanlarla diyaloglarının iyi olduğunun göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir (İbn İzârî, 1985).

4. Muvahhidler Dönemi Müslim/Gayrimüslim İlişkileri

4.1. Muvahhidler Devleti (1121-1269) Hakkında Genel Bilgi

Muvahhidler Devleti, Sûsulaksâ'da yaşayan Berberî asıllı Masmûde¹⁰ kabilelerinin desteğiyle, Murâbitlara karşı siyasi ve askerî bir başkaldırının başarıya ulaşmasıyla Mağrib'te kurulmuştur. Ancak Muvahhidler bir aile/kabile hareketi ol-

⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Adıgüzel, "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi", 109-126.

¹⁰ Muvahhidlerin içinde doğduğu Masmûde kabilesi, o dönemde Akdeniz sahilinden Anti Atlaslara uzanan geniş ova, yayla ve dağlarda yaşamaktaydı. Bkz. Colin, 'Masmûde', 7, 351-356.

maktan ziyade, dinî ve siyasi ilkeleri ön plana çıkaran, buna ek olarak bu ilkelerin halktan destek bulmasıyla ortaya çıkan bir harekettir. Onlar da Murâbitlar gibi toplumu ıslah etmek ve dinî anlamda yozlaşmış kabul ettikleri konulara dikkat çekerek taraftar bulmuşlardır. Murâbitların yerine geçerek bölgenin en ihtişamlı ve güçlü devleti haline gelmişlerdir.

Muvahhidler Devleti'nin kurucusu Muhammed İbn Tûmert (Adıgüzel, 2012a), toplumu Allah yolunda cihat, sünneti ihyâ, bidatlara ve dinî konularda yanlış gördüğü uygulamalara karşı mücadele amacıyla harekete geçirmiştir. Bu, çıkışı ve kısa zamanda elde ettiği başarıları açısından İslam dünyasında ortaya çıkan orijinal bir harekettir (Bel, 1981). Onlar, Mağrib'de Murâbitlarla başlayan Sünnî devlet geleneğini sürdürmüşler, ancak siyasi olarak kendilerini Murâbitlar gibi Abbasi halifelğine bağlı saymak yerine doğrudan kendi halifeliklerini ilan etmişler, devlet başkanları için "halife" ve "emîru'l-mü'minîn" unvan/sıfatlarını da kullanmışlardır.

Muvahhidler, coğrafi bakımdan -Trablusgarp'tan başlayarak Kuzey Afrika ve Endülüs'te- çok geniş bir coğrafyada yüz yıldan daha uzun süre hâkim olmuşlardır. Onlar bir dönem için askerî gücü, donanması, ekonomik ve siyasi ağırlığı ile bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Muvahhidler, Endülüs'te Haçlılara karşı Murâbitların başlattığı mücadeleyi siyasi ve askerî üstünlükler sağlayarak bir süre daha devam ettirmişlerdir.

Muvahhidler Endülüs'te kazandıkları askerî başarılarla bölge Müslümanlarının kendilerine güvenmelerini sağlamışlar, özellikle Haçlılar karşısındaki Erek (Alarkos) zaferi (Temmuz 1195) onların büyük bir saygınlığa ulaşmasını sağlamıştır (Adıgüzel, 2013b). Haçlı saldırıları karşısında destek arayan Selahaddin Eyyûbî'nin, Muvahhidlerden donanma desteği talep etmesi (Adıgüzel, 2018) de onların tarihteki gücünü gösteren işaretlerdendir.

4.2. Muvahhidlerin Gayrimüslimlerle İlgili Bazı Uygulamaları

Murâbitlarla ilgili anlatım ve değerlendirmelerdeki gayrimüslimlerin kötü muamele, sürgün vb. yollarla neredeyse yok edildiği anlamındaki iddialar tam olarak gerçeği yansıtmadığı gibi, Muvahhidlerle ilgili benzer yorumlar da hakikati tam olarak ifade etmemektedir. Elbette içinde bulunulan şartlar gereği meydana gelen sıkıntı ve gerilimler bazı istenmeyen ve olağan dışı olaylara sebep olmuştur. An-

cak normal şartlarda bu devletler gayrimüslimler hakkında İslam hukukunun genel şartlarına bağlı kalarak hareket etmişlerdir. Bu dönemde yaşanan sıkıntılara rağmen gayrimüslim tebaa Müslümanlarla yaşamaya devam etmiştir. Nitekim Muvahhidlerden sonra bölgede onların yerini alan Merînîler, Vattâsîler, Hafsîler ve Nasrî Sultanlığı dönemlerinde de Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamışlardır. Özellikle Muvahhidlerin Endülüs'teki mirasçıları olan Nasrîler döneminde Gırnata, Endülüslü Yahudiler için sığınak olmuştur (Özdemir, 2013a; Beşîr, 2001; Hâlidî, 2011).

Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert, *Eazzü mâ Yutlab* adlı eserinde zimmî hukuku ve cizye konusuna da yer vermiş ve burada gayrimüslimlerle birlikte yaşama konusunda İslam fakihlerinden farklı bir yaklaşım ortaya koymamıştır (İbn Tûmert, 2007). İbn Tûmert bu eserde gayrimüslimlerle yapılan anlaşmalara bağlı kalınması, onların (muâhidlerin) can güvenliğinin sağlanması konusunu “ahde vefa” konusu çerçevesinde değerlendirmiştir. O, Hz. Muhammed'in (as) zimmîye (gayrimüslim tebaaya) haksızlık yapmayı kesinlikle yasakladığı ve zimmîlere haksızlık yapanlara kıyamet günü bizzat kendisinin hasım olacağı, bir zimmîyi haksız yere öldüren kimsenin kırk yıllık (ya da yüz yıllık) mesafeden duyulan cennet kokusundan mahrum kalacağını belirten hadislerini nakletmiştir (İbn Tûmert, 2007). İbn Tûmert'in eserleri Muvahhidlerin eğitimde öncelikli olarak okuttukları metinler olmuştur. Bu kitap, İbn Tûmert'in derslerinde okuttuğu konuların Abdulmümin tarafından yazılmasıyla oluşmuştur (İnan, 1997a; Adıgüzel; 2011). Muvahhidler döneminde herkese okutulan gayrimüslimler ile ilgili hukuk ve muamelenin, bizzat hareketin ilk öncüleri tarafından yok sayıldığını iddia etmek doğru olmasa gerektir.

Şimdi Muvahhidlerin gayrimüslimlerle ilişkileriyle ilgili ulaştığımız rivayetleri ele alalım.

1. Muvahhidler, Murâbitlarla siyasi olarak açıktan mücadeleye başladıkları daha ilk günlerde, Murabitların Atlaslardaki bölgelere gayrimüslim vergi memurları göndermelerine tepki göstermişlerdir. İbn Tûmert, Murâbitlar tarafından bölgeye gönderilen bazı gayrimüslim vergi memurlarının gittikleri yerlerde kadınlara tecavüzde bulunduğu dair bilgiler vermiş ve halkı bu memurları öldürmeye teşvik etmiştir. Murâbitlarla silahlı çatışmalar da bu olaylar üzerine başlamıştır (Nu-

veyrî, 2004; İbn İzârî, 1983). Burada doğrudan gayrimüslim ötekileştirilmesi ve düşmanlığından çok, bu memurların bağlı olduğu devlete ihanetinden ve gayriahlaki işlere karşı bir mücadeleden bahsetmek daha doğrudur.

2. Muvahhidlerin Murâbitlarla silahlı mücadelesinin son aşaması olan Merrakeş kuşatması esnasında, şehrin savunmasında Murâbitların safında Hristiyan bir grubun da bulunduğu bildirilmektedir (1146-1147). Muvahhidler, yaklaşık bir yıl süren Merrakeş kuşatması sonunda şehirdeki Hristiyan askerlerle işbirliği yapmışlar (Nuveyrî, 2004; Nâsirî 1954), Merrakeş'in düşmesi de şehir içindeki bu Hristiyanların Muvahhidlere şehrin kapılarından birini açmalarıyla gerçekleşmiştir (Nuveyrî, 2004; Adıgüzel, 2011; Butşîş, 1997). Bu Hristiyan birlikler, Murâbitlar Devleti yıkıldıktan sonra Muvahhidler adına savaşıma başlamışlardır. Yeni dönemde çıkan isyanların en büyüklerinden biri olan Mâsî olaylarını bastırmak için mücadele eden Ebu Hafs Ömer komutasında Hristiyan askerler de yer almıştır (İbn İzârî, 1985; Nuveyrî, 2004). Muvahhidlerle Hristiyanlar ilerleyen dönemlerde gerek İfrikiyye gerekse Endülüs'te askerî ve siyasi olarak defalarca karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmalar dönemin sosyal-siyasal ve askerî şartları çerçevesinde gelişmiştir.

3. Yukarıda verilen bilgiden farklı olarak İbn Tağrîberdî, Abdülmümin'in Merrakeş'i almasından sonra gayrimüslimleri topladığını, Mehdî İbn Tûmert'in, kendisine bu topraklarda sadece Müslümanların yaşayacağını söylediğini ifade eden rivayeti nakletmiştir. Bu rivayette Abdülmümin gayrimüslimlere "ya Müslüman olursunuz ya ülkeyi terk edersiniz ya da ölmeye razı olursunuz" şeklinde üç seçenek sunduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine onlardan bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı da ülkeyi terk etmiştir. Daha sonra Abdülmümin'in, ülkesindeki kilise ve havraları ya tahrip ettiği ya da mescide çevirdiği belirtilmiş, sonuçta Mağrib'de cizye alınacak kimse kalmamıştır (İbn Tağrîberdî, 1963). Benzer ifadeler Merrakuşî ve Nuveyrî tarafından da rivayet edilmiştir. Ancak Muvahhidler hakkındaki genel anlatımlarda orduları içinde Hristiyan birlikler olduğunu, özellikle Endülüs'teki şehirlerinde gayrimüslimlerin yaşadıkları bilinmektedir. Ayrıca İbn Tûmert'in *Eazzü mâ Yutlab*'da sunduğu zimmîlerle ilgili görüş ve uyarıları Müslümanların gayrimüslimlerle ilgili genel uygulamalarından farklı değildir. Abdülmümin'den

sonra bir asırdan fazla devam eden Muvahhidler döneminde ve ardılları olan devletlerde gayrimüslimler yaşamaya devam etmiştir. Abdülmümin hakkında rivayet edilen gayrimüslimlerle ilgili bu sert tavır muhtemelen devletin kuruluş aşamasındaki ilk yıllara denk geldiğinden devlet politikalarının tam olarak oturmadığı ve siyasi gerginliklerin hat safhada olduğu bir dönem için söz konusu olmalıdır. İlerleyen süreçte Muvahhidlerin diğer topluluklarla ve gayrimüslimlerle ilişkileri daha makul ve normal bir çerçeveye oturmuştur. Nitekim devletin kurulduğu yıllar olan Abdülmümin dönemi sonrası ile ilgili anlatımlarda bu anlamda rivayetler bulunmamaktadır.

4. Fâtımîler (909-1171) 969'da başkentlerini Mısır'a nakletmelerinden sonra bölgenin yönetimini Berberî kökenli Zîrîlere bırakmışlardır. Zamanla İfrikiye'deki (Tunus) Müslümanlar, Sicilya'daki Normanların saldırısına maruz kalmaya başlamışlar ve 12. yüzyılın ortalarına doğru bölge aşama aşama işgal edilmiştir (1143) (İbnu'l-Esîr, 1233; Nuveyrî, 2004; Nâsirî, 1954; Adıgüzel, 2011). İşgaller dolaısıyla buradaki Müslümanlar sıkıntılı günler yaşamışlardır. Bölge Müslümanları zaman zaman Hıristiyanlara karşı ayaklansalar da işgalcileri ülkelerinden çıkarmayı başaramadıkları gibi çok ağır bir şekilde cezalandırılmışlardır. Benzer şekilde 1153'te işgal altındaki Zevîle'de¹¹ ayaklanma çıkmış ve bu ayaklanma Normanlar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ayaklanmanın bastırılması esnasında kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere çok sayıda Müslüman katledilmiştir. Katliamdan kurtulan bir grup Merrakeş'e gelerek Abdülmümin'le görüşmüş, içinde bulundukları zor durumu, başlarına gelen felaketleri anlatıp ondan yardım istemişlerdir. Zevîle heyetinin anlattıklarını başını önüne eğerek dinleyen Abdülmümin onlara yardım edeceğine dair söz vermiştir (Nuveyrî, 2004; Nâsirî, 1954; Adıgüzel, 2011).

Abdülmümin, yaklaşık altı aylık bir hazırlıktan sonra 10 Safer 554/3 Mart 1159'da büyük bir orduyla Selâ'dan¹² İfrikiyye seferine çıkmış (İbnu Sâhibussalat, 1979; İbn İzari, 1985; İbn Ebî Zer el-Fâsî, 1327), karadan ve denizden Tunus'a ulaşarak işgal altındaki Tunus, Kayravan, Sûsa, Sefâkıs, Mehdiyye ve Trablusgarp'a ka-

¹¹ Zevîle, günümüzde Tunus sınırları içinde zeytin, hurma, hububat gibi her türlü ürünün yetiştirildiği, aynı zamanda hayvancılık da yapılan bir şehirdir. Bkz. İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk*, 1, 282, 283.

¹² Bugün Mağrib'in (Fas) başkenti Rabat yakınlarında bulunan bir şehir.

dar olan şehirleri kurtarmak için harekete geçmiştir. Hristiyanlara karşı karada ve denizde yürütülen uzun bir mücadele sonunda şehirler Norman işgalinden kurtarılmıştır. Abdülmümin bölgeye yerleşen Hristiyanlara Müslüman olmak şartıyla bölgede kalmalarını teklif etmiş, İslam'a girmeyi kabul etmemeleri üzerine Hristiyanlar kendilerine tahsis edilen gemilerle Sicilya'ya gönderilmiştir (Merrakuşî, 1963; İbn İzari, 1985; Nuveyrî, 2004). Böylece Tunus ve Mehdiyye'deki 12 yıllık Hristiyan işgali son bulmuştur (10 Muharrem 555/21 Ocak 1160) (Merrakuşî, 1963; İbn Ebî Zer el-Fâsî, 1327; Nuveyrî, 2004; İbn Haldun, 1408; Adıgüzel, 2011). Bu uygulama bazı araştırmacılar tarafından Müslüman olmak ya da öldürülmek şeklinde yorumlanmış ve Muvahhidlerin hoşgörüsüzlüğüne delil olarak sunulmuştur (Abulafia, 2012). Yine bazı araştırmacılar Muvahhidlerin genel anlamda gayrimüslimleri İslam'a girme ya da ülkeyi terk etme tercihiyle karşı karşıya bıraktıklarını iddia etmişlerdir (Cohen, 2013; Lewis, 2018). Ancak özellikle Abdülmümin sonrasında Muvahhidlerin zimmîlik şartlarını taşıyan bütün dinî gruplara karşı sert ve İslam'a girmeye zorlama veya ölüm gibi seçeneklerle hareket etme iddiası doğru değildir. Müslümanlar zimmîlerle normal şartlarda insani ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu çerçevede karşılıklı evlilikler, bayramlaşmalar ve birlikte çalışmalar devam etmiştir. Onlar arasından Müslümanlarla birlikte çalışan tabip, mühendis, sanatkâr, şair ve daha farklı alanlarda uzman kişiler çıkmıştır (Nevâre, 2008).

Nuveyrî de Abdülmümin'den bahsederken onun döneminde fethedilen her yerde, zimmî konumundaki gayrimüslimlerin İslam'a davet edildiğini, kabul edenlerin kaldığını, kabul etmeyenlerden ise ülkeyi terk etmeleri istendiğini, gitmeyenlerin öldürüldüğünü rivayet etmiştir. Yine çok iddialı bir şekilde; "Onun ülkesinde hiçbir şekilde ne gayrimüslim ne de kilise kalmamış, ülkesi tamamen Müslümanlardan oluşan bir toplum haline gelmiştir" şeklinde bilgi vermiştir (Nuveyrî, 2004). 1306-1308 yıllarında İfrikiyye bölgesini gezen Tîcânî de İbn Şeddat'a atıf yaparak benzer ifadeyi kullanarak, -muhtemelen Abdülmümin'in dindarlığını vurgulamaya yönelik olarak- onun Yahudi ve Hristiyanları İslam'a davet ettiği kabul etmeyenleri öldürdüğünü rivayet etmiştir (Tîcânî, 1958). Tîcânî ve Mısırlı tarihçi Nuveyrî'nin bu ifadeleri abartılı anlatımlardır. Çünkü Abdülmümin sonrası Muvahhidler döneminde özellikle Endülüs'te Yahudilerin yaşadığına dair pek çok malumat bulunmaktadır.

Abdalmümin'in Tunus ve çevresindeki gayrimüslimler için aldığı bu karar, stratejik olarak bölgenin güvenliği ve muhtemel işgalleri önlemeye yönelik bir tedbir kararı olarak düşünülmelidir. Bu durum, bölgenin Sicilya'ya yakın ve denizden saldırılara açık konumda olması ve dışarıdan yapılan saldırıları bölgedeki gayrimüslim dindaşlarının desteklemesi endişesinden kaynaklanmış olarak da değerlendirilebilir.

Sınırdaki gayrimüslimlere yönelik bu uygulamanın ülkenin her yerinde geçerli olduğunu düşünmemek gerekir. Kaynaklarda Abdalmümin sonrası dönemde gayrimüslimlerin varlığını ifade eden bilgiler bulunması, o dönemde gayrimüslimlerin her yerde yok edildiği şeklindeki ifadelerin doğru olmadığını göstermektedir. Nitekim Abdalmümin tarafından alınan Trablusgarp'tan Atlas Okyanusu'na, Atlas Dağlarından Endülüs'e yüzlerce yerleşim yerinde Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir. Bu durum daha sonraki yıllarda gayrimüslimlerle ilgili yaşanan olaylardan da anlaşılmaktadır.

5. Muvahhidler döneminde Mağrib'de, özellikle Muvahhidler tarafından işgal-den kurtarılan Tunus ve Meriyye gibi şehirlerde Hristiyan ve Yahudilerin Müslüman olmaya zorlandıkları iddia edilmiştir. Halife Abdalmümin'in (ö. 1163) Mağrib'de hâkimiyet kurduğunda, bir ferman yayınlarak gayrimüslimlere belli bir süre verdiği ve bu süre içinde ülkeyi terk etmelerini bildirdiği rivayet edilmiştir. Eğer Müslüman olurlarsa onlarla aynı haklara sahip olarak kalacaklar, Müslüman olmayı kabul etmezlerse de belirlenen süre dolunca ülkeyi terk etmeyenlerin mal ve can güvenlikleri kalmayacaktı. Bu durumda bazı Yahudilerin ülkeyi terk ettiği, bir kısmının da göstermelik olarak Müslüman olduğu, Kur'an'dan bazı yerleri ezberledikleri ve namaz kıldıkları iddia edilmektedir (Merrakuşî, 1963).

Abdalmümin ve oğlu Yusuf döneminde yaşayan büyük Yahudi âlimlerinden Musa b. Meymûn'un ailesi de Muvahhidlerin Kurtuba'yı ele geçirmesi sonrasında önce Endülüs'teki başka bir şehre, daha sonra da Fas şehrine göçmüşlerdir. Aynı dönemde onlar gibi çok sayıda Yahudi aile Fas'a göçmüş burada dinî hayatlarını ve eğitimlerini daha rahat bir ortamda devam ettirebilmişlerdir (Meral, 2017). Bu bilgiye göre, İbn Meymûn ile diğer bazı Yahudiler, Muvahhidlerin hâkim olduğu Kurtuba'da baskı görmüş, ancak 1160'ta yine Muvahhidlerin hâkim olduğu Mağ-

rib'deki Fas şehrine göçerek burada eğitimine devam etmiştir. Yani Endülüs Yahudileri aynı yıllarda, aynı devlet sınırları içinde başka bir şehre yerleşmişlerdir (Hâlidî, 2011).

Abdalmümin döneminde (1130-1163) sınır boylarındaki veya düşmanlarla işbirliği yapılarak Müslümanları zor duruma düşürecek hassas bölgelerdeki gayrimüslimler bu bölgelerden uzaklaştırılmıştır. Ancak Fas gibi sınır bölgesinden uzak, düşmanla işbirliği ihtimalinin daha az olduğu yerlerdeki gayrimüslimlere müdahale edilmemiştir. Gayrimüslimlerin tamamının ülkeden sürüldüğü iddiasını dile getirenlerden biri olan Nuveyrî, onun fethettiği yerlerde sadece Müslümanların yaşadığını ifade etmiştir (Nuveyrî, 2004). Nuveyrî'nin anlattıkları Tunus ve Endülüs'te Hristiyanlarla komşu olan yerlerdeki durumla ilgili olmalıdır. Yoksa ülkenin her yerinde böyle bir uygulamaya gidildiğini düşünmek doğru değildir. Nitekim Merrakeş'i alması sonrasında Hristiyan askerleri ordusuna kattığına, Endülüs'te bazı yerlerde Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadıklarına, yine Abdalmümin'den sonra da ülkenin çeşitli yerlerinde gayrimüslimlerin bulunduğu dair rivayetler nakledilmeye devam etmiştir. Dolayısıyla buradaki ifadeler daha çok Tunus ve Hristiyanlarla işbirliği yapılma tehlikesi olan yerlerle ilgili olmalıdır.

Yahudi olan İbn Meymûn ailesinin Muvahhidler tarafından İslam'a girmeye mecbur bırakıldıkları, onların da göstermelik olarak İslam'a girdikleri, fırsatını bulunca Endülüs'ten ayrılıp önce Fas'a, ardından da Mısır'a gittikleri anlatılmıştır. İbn Meymûn'un 27 yaşındayken (1165) önce Filistin'e, sonra da Mısır'da Fustat'a yerleştiği ve burada tekrar Yahudiliğe döndüğü iddia edilmiştir (Kiftî, 2005; Abulafia, 2012). Nitekim İbn Meymûn hakkındaki doktora çalışmasında Yasın Meral bu iddiaları doğrulayan bir varsayımda bulunmamıştır (Meral, 2017). Yine Çağırıcı, İbn Meymûn'un *Delâletu'l-Hâirîn* adlı eserinin naşiri Wilfinson ve diğer müelliflere atıflarda bulunarak, onun zorla Müslümanlığa girdiği yönündeki ifadelerin doğru olmadığını kanaatini dile getirmiştir (Çağırıcı, 1999).

6. Abdalmümin döneminde ülkedeki bütün gayrimüslimlerin yok edilmediğinin bir başka göstergesi de torunu Yakup Mansur döneminde ülkedeki gayrimüslimlere Müslümanlardan farklı kıyafet zorunluluğu getirilmesidir. Böyle bir uygu-

lamanın olması için ülkede gayrimüslimlerin yaşaması gerekmektedir. Yani ülkede gayrimüslimler yaşadığı için onlarla ilgili böyle bir karar alınabilmektedir.

Halife Mansur döneminin (1184-1199) sonlarında, Yahudilerin Müslümanlardan ayırt edilebilmesi için Müslümanlardan farklı kıyafet giymeleri zorunluluğu getirilmiştir (Merrakuşî, 1963) Ancak kısa zaman sonra Yakup Mansur ölmüş ve yerine geçen oğlu Muhammed Nâsır döneminde bu uygulama iyice hafifletilmiş kıyafet zorunluluğu sadece sarı başlık ve gömlekle sınırlandırılmıştır (Merrakuşî, 1963; İbn İzari, 1985; İnan, 1990; Harekât, 2000).

Mansur dönemi, Muvahhidlerin gücünün zirvesine ulaştığı dönemdir. Mansur, Endülüs tarihinde Haçlılara karşı en büyük zaferlerden biri olan Ereğ Savaşı'nı (591/1195) kazanarak büyük bir saygınlık elde etmiştir. Muvahhidlerin büyük bir güce eriştiği böyle dönemde ortaya konulan bu uygulamanın gayrimüslimlerin yok edilmesi değil, onların toplumsal hayattaki kıyafetlerine düzenleme getirilmesi şeklinde yorumlanması gerekmektedir. Bu uygulama Muvahhidlerin en kuvvetli olduğu bir dönemde gayrimüslimlerin kendi dini kimliklerini yaşattıklarını göstermektedir. Yine bu uygulamayla onların gizlenmesi bir yana, açıkça varlıklarını gösterme zorunluluğu getirilmiş olmaktadır.

Merrakuşî, bir yandan Mansur'un Yahudileri -zorunlu kıyafet uygulaması getirerek- kimliklerini açıkça ortaya koymaya zorladığını ifade etmiş, diğer yandan da Muvahhidlerin Yahudiler ve Hıristiyanlarla zimmîlik anlaşması yapmadığını, Mağrib'de kilise ve sinagog olmadığını, Yahudilerin görünüşte Müslümanlar gibi yaşadıklarını, mescitlere gittiklerini ve çocuklarına Kur'an okuttuklarını nakletmiştir (Merrakuşî, 1963). Burada bir çelişki olduğu açıkça ortadadır. Öyle ki Yahudilerin kendi dinlerinde kaldıklarını açıkça gösterecek özel kıyafet giymekle, Müslüman olmak zorunda bırakılıp gizlice Yahudiliklerini sürdürmek gibi birbirinden farklı ve çelişkili iki anlatım söz konusudur.

İbrahim Harekât ise Yahudilerin Müslüman olmadıkları halde kendilerini Müslüman olarak göstermelerine, onların Murâbitlar dönemindeki sonsuz müsamahanadan sonra Muvahhidlerin sertliğinden dolayı korkuya kapılarak kendilerini böyle davranmak zorunda hissetmelerinden kaynaklandığını iddia etmiştir. O, Merrakuşî'nin varsaydığı gibi Mansur'un Yahudiler hakkındaki şüphe ve tereddü-

dünün (Merrakuşî, 1963) sebebinin de onların göstermelik olarak Müslüman gibi davranmalarından kaynaklandığını belirtmiştir (Harekât, 2000).

7. Ebû Yakup Mansur döneminin sonlarında, İbn Rüşd Kurtuba'da yargılanıp Şenîl Nehri yakınlarında, Kurtuba'nın güneyindeki Yahudilerin yaşadığı bölge olan el-Yessâne'ye sürgün edilmiştir (İbn İzârî, 1983; Hâlidî, 2011). Bu verilerden de anlaşıldığı gibi 12. yüzyıl sonunda Kurtuba yakınlarında Yahudi köyleri bulunmaktaydı.

8. Muvahhidlerin Endülüs'te hâkim olmaya başladıkları dönemde Doğu Endülüs'teki önemli şehirlerden Beyyâse'de, Gırnatalı Abdullah b. Sehl adında bir âlimin derslerine bölgedeki Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerden büyük bir grup katılmıştır (553/1158) (İbnu'l-Hatîb, 1374-75; Hâlidî, 2011). Yine İbn Saîd, 1230'larda Muvahhidlerin başkenti İşbiliyye'de Ebû İshak İbrahim b. Sehl el-İsrâîlî isimli çok zeki bir genç olan Yahudî arkadaşıyla birlikte Ebî'l-Hasan ed-Debbâc ve diğer hocalardan ders okuduklarını nakletmiştir. Bu gencin duyduğu şiiri anında ezberleyen çok zeki biri olduğunu ve daha sonraki yıllarda Merrakeş'te halifenin şairi olduğunu belirtilir (el-Mağribi, 1964). Bu bilgiye göre de Murabıtlardan sonra Muvahhidler hâkimiyetine giren şehirlerde gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada yaşadığı, ötekileştirilmeksizin aynı mekânda ve aynı hocadan ders aldığı görülmektedir.

9. Muvahhidlerin Endülüs'e geçtikleri ilk yıllarda kendilerine katılan Gırnata, daha sonra 1161'de İbn Hamuşk tarafından işgal edilmiştir. Bu işgalin gerçekleşmesinde şehirdeki Yahudilerin İbn Hamuşk ile işbirliği yaparak şehrin kapılarını açmaları önemli bir rol oynamıştır. Buradaki Yahudilerin Muvahhidler aleyhine İbn Hamuşk ile işbirliği yapmaları daha işin başında iki topluluk arasındaki soğukluk ve gerilim sebebi olmuştur (Hâlidî, 2011). Yine İbn Hamuşk'un ordusunda çok sayıda Hıristiyan asker yer almıştır. Burası 1162'de Muvahhidler tarafından tekrar geri alınmıştır (İbnu Sâhibussalat, 1979; el-Hâlidî, 2011).

10. Ramazan 563/Haziran 1168'de Tuleytula'nın batısında, Batalyevs'in kuzeydoğusunda bulunan Trujillo (ترجالة) kalesi komutanı olan, Tuleytula Kralı Alfonso VII'nin akrabası Fernando (Rodriguez) ve kardeşleri Muvahhidlere sığınmışlardır. Onlar beş ay kadar Muvahhidlerin yanında kalmışlar, bu süre içinde (ötekileşti-

rilmeden) iyi bir şekilde ağırlandı ve neredeyse Müslüman olma noktasına gelmişlerdir. Daha sonra Muvahhidlerle dostluk ve bağlılık anlaşması yaparak kendi şehirlerine dönmüşlerdir (İbnu Sâhibussalat, 1979). Yine Alfonso VII'nin oğullarından biri olan es-Sebtât emiri Fernando El-Bebûc (El-Baboso) ve diğer bazı Hristiyan emirler de Muvahhidlerle ortak düşmanlarına karşı askerî ittifak kurmuşlardır (İbnu Sâhibussalat, 1979).

11. Muvahhidler ordusu içinde yer alan unsurlardan biri de Rûm (Hristiyan) birlikleriydi (Kalkaşandî, 1915; Adıgüzel, 2015). Mansur'un (1184-1199) Hristiyan özel kuvvetleri için kilise yaptırdığı belirtilmiştir (Nevâre, 2008). Muvahhidler halifesi İdris Me'mun (1227-1232), Endülü's'ten Mağrib'e geçerken yanına belli sayıda Hristiyan asker desteği almış, bu askerler için Merrakeş'te bir kilise yaptırmıştır (İbn İzari, 1985; İbn Ebî Zer, 1327; Nâsirî, 1954; Harekât, 2000; Adıgüzel, 2013). Bu kilise daha sonra İdris'in yeğeni, rakip halife Yahya tarafından yıktırılmıştır (İbn İzari, 1985; Adıgüzel, 2013). Me'mun'un oğulları Reşid ve Said döneminde Hristiyan askerlerinin sayısı daha da artırılmıştır (Nevâre, 2008).

12. Muvahhidlerin Yahudileri ülkelerinden tamamen sürgün ettikleri söylene de, onların yerini alan Merînîler döneminde Fas'ta hâlâ Yahudiler bulunmaktaydı. Nitekim Merînî Sultanı Yakup b. Abdulhakk'ın 674/1274'te Fas'ta bazı Yahudileri öldürdüğüne dair söylentiler de mevcuttur (Müellifi Meçhul, 1979). Tartûşa'ya 50 mil uzaklıkta, Tarkûne (طركونة) denilen bir sahil şehrinin halkı daha çok Yahudi ve bir kısmı da Hristiyan'dı. Berguş (برغش) denilen ve nehirle ikiye ayrılmış şehrin bir yakasında Yahudiler yaşamaktaydı. Bu şehir çarşılar, dükkânlar, üzüm bağları olan zengin ve mamur bir şehirdi (İdrisî, 1165). Mağrib'de hâkim olan Merînîler döneminde, Muvahhidler Devleti'nin yıkılmasından kısa zaman sonra (1275) Fas şehrinde binlerce Yahudi yaşamaktaydı (İbn Ebî Zer el-Fâsî, 1327).

Değerlendirme ve Sonuç

Kaynaklarda Murâbitlar ve Muvahhidlerin gayrimüslimlerle ilgili uygulamaları hakkında Müslümanların genel müsamaha ve hoşgörü anlaşmasına mugayir bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilerde onların ülkelerindeki gayrimüslimlere kötü ve katı davrandıkları için bu insanların ülkelerini terk edip Hristiyan krallıkların

hâkim olduğu bölgelere gittikleri, bazen sürgün edildikleri, İslam'a girme, ülkeyi terk etme ya da öldürülme seçenekleriyle karşı karşıya bırakıldıkları belirtilmiştir.

Ancak, söz konusu olumsuzlukların –bunlar tamamen doğru olmasa da- hangi şartlarda gerçekleştiği göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca anlatılan olumsuzluklar söz konusu devletlerin sadece belli dönemleriyle ve ülkenin belirli bölgelerinde kısa süreli yaşandığı anlaşılmaktadır.

Zaman zaman gayrimüslim tebaanın -ihanet anlamına gelen- tabi olduğu devlet aleyhine düşmanlarla işbirliği yapmaları, hatta onları saldırı ve işgale teşvik etmeleri gibi örneklerden sonra, kendilerine karşı sert tavır alınması beklenen bir durumdur (Hâlidî, 2011). Böyle bir durumda gösterilen tepkilerin yadırganması, yapılan ihanetlere, olumsuzluklara tepki gösteren Murâbit ve Muvahhid idarecilerinin sertlik ve hoşgörüsüzlükle suçlanması yanlıştır. Murâbitların Endülüs'te gerek tebaaları olan gayrimüslimlerle gerekse Hıristiyan krallıklarla ilişkileri devam etmiştir. Bütün bu aleyhte yorum ve açıklamalara rağmen Murâbitlar devlet başkanı Ali b. Yusuf, Hıristiyanlardan oluşan bir askerî bölüğü özel kuvvetlerine dâhil etmiştir (1127).

Murâbitlar ve Muvahhidler dönemi (11- 13. yüzyıllar), Hıristiyan ve Müslüman devletler arasındaki ilişkilerin eskisinden çok farklı hale geldiği bir dönem olmuştur. Bu dönem öncesinde Müslümanlar siyasi ve askerî üstünlüklerini kaybetmeye başlamışlardır. Müslümanların siyasi ve askerî anlamda Hıristiyanlar karşısında zayıflaması, zaman zaman bazı şehirlerini kaybetmesi gayrimüslim tebaasıyla ilişkilerin gerilmesine ve kötüleşmesine yol açmıştır. Yani Müslümanlar ne kadar güçlüyse, hâkimiyetleri altındaki gayrimüslimler de ötekileştirilmeden o kadar müsamaha, hoşgörü ve rahat içinde yaşama imkânına sahip olmuşlardır. Müslümanlar zayıflayınca ortaya çıkan gayrimüslim muhalefeti ve uyuşmazlıkları istenmeyen sertlik ve hoşgörüsüzlüğü de ortaya çıkarmıştır.

Her şeye rağmen Müslümanların hâkim olduğu yerlerde, 1400 yıllık tarihi süreçte Murâbitlar ve Muvahhidler dönemleri de dâhil olmak üzere Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada yaşamaya devam etmişlerdir. Son olarak Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerindeki Müslüman gayrimüslim ilişkileri maddeler halinde şöyle özetlenebilir:

1. Murâbitlar ve Muvahhidler dönemlerinden önce başlayan süreçte Endülüs'te Müslümanlar zayıflamaya ve hâkim oldukları yerleri kaybetmeye başlamışlardır. Kaybedilen yerlerdeki Hıristiyan krallıkların hâkimiyetinde kalan ve ötekileştirilen Müslümanlara yapılan kötü muameleler, Müslüman idarecilerin etkilenmesine ve çeşitli sert tepkiler göstermelerine yol açmıştır.
2. Murâbitların Endülüs'e hâkim olmaları öncesinde, Müslümanların hâkimiyeti altındaki gayrimüslim tebaanın zaman zaman kendi dindaşları olan Hıristiyan krallıklarla işbirliği yapmaları, onlara çeşitli şekilde destek vermeleri Müslüman halkın ve idarecilerin zarar görmelerine neden olmuştur. Bu anlamda Müslümanların hâkim oldukları Tuleytula ve daha birçok şehir Murâbitların Endülüs'e hâkimiyetinden önce Hıristiyanlarca işgal edilmiş ve gayrimüslimlerin de içeriden işgalcilere desteği onlara karşı olumsuz kanaat ve tepkilerin oluşmasına yol açmıştır.
3. Endülüs ve Batı Avrupa'daki Hıristiyan güçlerin birleşerek Endülüs şehirlerine saldırıları, bu saldırıların papalık tarafından desteklenip teşvik edilmesi ve Haçlı saldırıları kapsamında değerlendirilmesi bölgedeki çatışmaları daha da şiddetlendirmiştir.
4. Hıristiyan güçlerin ele geçirdikleri Müslüman topraklarındaki yağma, katliam ve tahribatları Müslümanların gayrimüslimlerle ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir.
5. Murâbitların Endülüs'e geçmelerinden birkaç yıl sonra başlayan (1096) ve Kudüs'ün Hıristiyanların eline geçmesiyle (1099) sonuçlanan Birinci Haçlı Seferi esnasında Anadolu ve Suriye'de yapılan katliamlar Müslümanları derinden etkilemiştir. Bu anlamda Kudüs'teki bütün Müslümanların yaşlı, küçük büyük, kadın erkek demeden katledilmesi, şehrin tahrip edilmesi Müslümanların öfkelenmesine ve Hıristiyanlarla ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur.
6. Muvahhidler tarafından Sicilyalı Normanların işgalinden kurtarılan başta Tunus ve Mehdiyye olmak üzere bölgedeki şehirlere ek olarak Endü-

lûs'teki Hıristiyan krallıklara komşu şehirlerde çekilen sıkıntılar ve yaşanan kayıplarda Müslümanlar arasında yaşayan gayrimüslim tebaanın da rolü vardır. Bundan dolayı muhtemel Hıristiyan saldırılarında benzer sıkıntıların yaşanması endişesiyle gayrimüslimlere karşı tedbir amaçlı bazı stratejik kararlar almak kaçınılmaz olmuştur.

7. Gerek Murâbitlar gerekse Muvahhidler -gayrimüslimlerle ilgili tutumlarındaki sertliğe rağmen- İslam hukukunun zimmîlerle ilgili hükümlerini uygulamaya devam etmişlerdir. Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde, gayrimüslimlerin haksızlığa uğradıkları gerekçesiyle mahkemeye başvurdıklarında ötekileştirilmeden hakları korunmuştur.
8. Olaylara genel olarak ve geniş bir çerçeveden bakıldığında, başlı başına ötekiyle topyekûn bir savaş anlamına gelen Haçlı seferleri ve bu esnada yaşananlar bile karşılıklı ilişkilerin bozulması ve sertleşmesi için tahrik edici neden olarak değerlendirilebilir.
9. Her ne kadar Murâbitlar ve Muvahhidlerin gayrimüslimlere müsamaha ve hoşgörü anlamında, diğer Müslüman devletlerden farklı davrandıkları söylene de ve bu iddiaları haklı çıkaracak bazı örnekler bulunsun da, bu devletlerin içinde gayrimüslimler var olmaya, orduları içinde bile yer almaya devam etmiştir.
10. Murâbitlar ve Muvahhidlerden sonra Mağrib ve Endülüs'te Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Yani gayrimüslimlere çok kötü muamele edildiği, onlar için ülkenin yaşanamaz hale getirildiği iddiasına rağmen, onların yerine geçen ve bir anlamda onların devamı olan Merînîler, Vattâsîler, Hafsîler ve Benî Ahmer devletlerinde gayrimüslimler yaşamaya devam etmişlerdir.

Kaynakça

- Abulafia, D. (2012). *Büyük deniz, Akdeniz’de insanlık tarihi*. (G. Ç. Güven, Çev.) Alfa Yay.
- Adıgüzel, A. (2011). *Mağrib medeniyetinin zirvesi muvahhidler kuruluş dönemi*. Araştırma Yay.
- Adıgüzel, A. (2012a). Muvahhidler hareketi’nin doğuşu. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, XVI(51), 115-132.
- Adıgüzel, A. (2012b). Abdullah b. Yasin ve murâbitlar hareketi. *İslâmî İlimler Dergisi*, VII(1), 49-67.
- Adıgüzel, A. (2013a). Muvahhidler Devleti’nin tarihi sürecinde rota değişimi (İdris b. Yakup Me’mun Dönemi). *EKEV Akademi Dergisi*, XVII(55), 1-20.
- Adıgüzel, A. (2013b). *Mağrib medeniyetnin zirvesi muvahhidler Halife Yakup Mansur Dönemi*. Araştırma Yay.
- Adıgüzel, A. (2015). Abdulvahid Merrakuşî, El-Mu’cib fî telhîsi ahhârî’l-Mağrib adlı eseri ve tarihçiliği. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2015(2), 33-60.
- Adıgüzel, A. (2016). Müslümanlarla gayri müslimlerin birlikte yaşama tecrübesi ve 1126’da Endülüs’ten Mağrib’e tehcir meselesi. *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science*, IV(30), 109-126.
- Adıgüzel, A. (2018). XII. Yüzyıl sonlarında Eyyubîler - Muvahhidler ilişkileri. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIII(25), 57-73.
- Adıgüzel, A., & Çakan, B. (2019). Emeviler döneminde gayrimüslim istihdamı (41-132/661-750). *İSTEM: İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, XVII(34), 329-351.
- Adıgüzel, A. (2022). *Yusuf b. Taşfin*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Almond, I. (2013). *İki din tek bayrak, Avrupa’nın savaş meydanlarında Müslüman-Hıristiyan ittifakları* [Çev. G. Ç. Güven]. Doğan Kitap.
- Ali b. Mûsâ İbn Saîd el-Mağribî (İbn Saîd) (1964). *El-Muğrib fî Hule’l-Mağrib*, Tahk. Şevkî Dayf, 1/269, Kahire: Dâru’l-Maârif.
- Arı, Y. Öteki’nin algılanışı: Alevilik ve Aleviler. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 104 (Aralık 2022), 399-414. DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.104.022>.
- Asbridge, T. (2014). *Haçlı Seferleri* [Çev. E. Duru]. İstanbul: Say Yay.
- Bebel, A. (2021). *Hız Muhammed ve Arap-İslam kültürü dönemi* [Çev. V. Atayman]. İstanbul: Kapra Yay.
- Bel, A. (1981). *el-Firâku’l-İslamiyye fî şimâli’l-İfrîkî mine’l-fethi’l-Arabî hatta’l-yevm* [Arapçaya çev. A. Bedevî]. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslamî.
- Belazurî, A. b. Y. (2013). *Futûhu’l-buldân* [Çev. M. Fayda]. İstanbul: Siyer Yayınları.
- Beşîr, A. (2001). *el-Yahûd fî’l-Mağribi’l-Arabî (642-1080)*, İskenderiyye: Êin for Human and Social Studies.
- Beyzak, E. B. e-S. (1928). *Kitabu ahhârî’l-Mehdi b. Tûmert ve ibtidâi Devleti’l-Muvahhidîn* [Yay. L. Provençal]. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Butşîş, İ. e-K. (1997). *Mebâhisu fî’t-târîhi’l-ictimâi li’l-Mağrib ve’l-Endelus hilâli asrı’l-Murâbitîn*. Beyrut: Dâru’t-Talîa.
- Carım, F. (1966). *Yusuf Taşfin*. İstanbul.

- Colin, G. S. (1957). *Masmûde*. İA, İstanbul: MEB Yayınları, 7(351-356).
- Cohen, M. R. (2013). *Haç ve hilal altında Ortaçağ'da Yahudiler*. (Çev. A. Fethi). İstanbul: Köprü Kitapları.
- Çağırıcı, M. (1999). *İbn Meymûn*. DİA. İstanbul: TDV Yay., 20, 194-197.
- Dozy, R. (1994). *el-Müslimûne fi'l-Endelüs* [Çev. H. Habeşî]. Kahire: el-Heyetu'l-Mıriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kitab.
- Ebû Yusuf, Y. b. İ. (1397). *Kitâbu'l-Harac* [Yay. K. M. el-Hatîb]. Kahire.
- ed-Düleymî, Y. A. S. (2013). *et-Tesâmühü'l-Arabî el-İslâmî maa Yahûdî'l-Endülüs mine'l-fethi hattâ's-sukût. Mecelletu'd-Dirâsâtî't-Târîhiyyeti ve'l-Hadâriyye*, 5(16), 164-165.
- el-Bekrî, E. U. (1992). *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik* [Thk. A.P. Van Leeuwen ve A. Ferre]. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-Hâlidî, H. Y. (2011). *el-Yahûd fi'd-Devleti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye fi'l-Endelus* (92-897/711-1492). Gazze: Matbaatu Mektebetu Dâru'l-Erkam.
- el-Mağribî, A. b. M. (1964). *El-Muğrib fi hule'l-Mağrib*, Tahk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- el-Miknâsî, A. İ. (1973). *Cezvetü'l-muktebes fi zikri men Halle mine'l-a'lâmî medîneti Fe's*. Rabat: Dâru'l-Mansûr.
- Eser, M. E. (2023). Memlükler döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin istihdamı. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 9(1), 101-118.
- Erkal, M. (1993). Cizye. DİA. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 8, 42-45.
- Garudy, R. (2014). *Endülüs'te İslam Düşüncenin Başkenti Kurtuba*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.
- Hamdi, A. M. H. (1997). *et-Tarihu's-Siyasî ve'l-Hadarî li'l-Mağrib ve'l-Endelus fi Asri'l-Murabitîn. İskenderiyye: Dâru'l-Marifeti'l-Câmiyye*.
- Harekât, İ. (2000). *el-Mağrib abre't-tarih*. Dâru'l-Beydâ: Dâru'r-Reşâdî'l-Hadîse.
- İbn Abdûn, M. b. A. (1126). *Selâsu resâili Endülüsiyye fi âdâbi'l-hisbeti ve'l-muhtesib* [Yay. L. Provençal]. Kahire.
- İbn Bulukkîn, A. (1955). *Kitâbu't-tibyân*. (L. Provençal, Yay.) Dâru'l-Maârif.
- İbnu'l-Esîr, A. H. A. (1233). *el-Kâmil fi't-tarih* [Yay. M. Y. Ed-Dukâk]. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Zer el-Fâsî. (1327). *el-Enîsü'l-mutrib bi ravdi'l-kırtas fi ahbâri mulûkü'l-Mağrib târihu medinetü Fâs*. Rabat: Mektebetu'l-Mansur.
- İbn Haldun, A. (1408). *Tarihu İbn Haldun* [Yay. H. Şehâde, S. Zekkar]. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu'l-Hatip, L. (1374). *el-İhâta fi ahbâri Gırnata* [Thk. M. A. İnan]. Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- İbnu'l-Hatîb, L. (1374-75). *el-ihâta fi ahbâri'l-Gırnata* [Thk. M. A. Beydûn]. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn İzari, M. (1985). *el-beyânu'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib kısmu'l-Muvahhidîn* [Yay. M. İ. Ketânî vd.]. Beyrut.
- İbn İzârî, M. (1983). *el-Beyânu'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelus ve'l-Mağrib* [Yay. İ. Abbas]. Beyrut: Dâru's-Sekâfe.
- İbn Rüşd. (1987). *Fetâvâ ibn Rüşd* [Thk. E. B. T. et-Telîfî]. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

- İbnu'z-Zîb, İ. (2009). *el-Mağrib abre't-tarih*, Doktora Tezi. Cezâir: Câmîatü'l-Cezâir.
- İdrîsî, E. A. M. (1165). *Kitabu nüzhetu'l-müşâtâk fî ihtrâki'l-âfâk*. Kahire.
- İbn Tûmert, M. b. A. (2007). *E'azzu mâ yutlab*, nşr. Ammar Talibi. Cezayir: Vizerâtü's-Sekafeti'l-Cezairiyye.
- İbnu Sâhibussalat, A. b. M. (1979). *el-mennu bi'l-imameti ale'l-mustadafine bien caalehumu'llahu eim-meten ve caalehumu'l-vârisin* [Yay. A. et-Tâzî]. Bağdat: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- İbn Tağrıberdî, C. E. Y. (1963). *en-nucûmu'z-zâhire fî mulûki Mısr ve'l-Kâhire*. Kahire: Müessesetu'l-Misriyyeti'l-Âmme.
- İlhan, S. (2006). *Fetih'ten Murâbitlar dönemine kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*. Ankara Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- İmaduddin, H. (2006). *Müslüman ve öteki - tarihsel perspektiften bakış* [Çev. K. Güneş]. Marife, 6(3), 283-312.
- İnan, M. A. (1990). *Devletü'l-islam fi'l-Endelüs, asru'l-murabitîn ve'l-muvahhidîn, fi'l Mağrib ve'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetu Hancı.
- İnan, M. A. (1997a). *Devletu'l-İslam fi'l-Endelüs el-asru'l-evvel*. Kahire: Mektebetu Hancı.
- İnan, M. A. (1997b). *Devletu'l-İslam fi'l-Endelüs kısmu's-sânî, devletü't-tavâif münzü kıyâmihâ hattâ'l-fethi'l-murâbitîn*. Kahire: Mektebetu'l-Hancı.
- İnan, M. A. (1997c). *Devletu't-tavâif*. Kahire: Mektebetu'l-Hancı.
- İsa, A. (2014). *Müslümanların Rönesans'a katkıları* [Çev. E. Miyasoğlu]. İstanbul: Mahya Yayınları.
- Kalkaşandî, E. A. (1915-1922). *Subhu'l-a'sâ fî kitâbeti'l-inşâ*. Kahire: Matbaatu'l-Emîriyye.
- Kasım, A. K. (1979). *Ehlü'z-zimme fî Mısr el-usûri'l-vustâ*. Kahire: Dâru'l-Mârif.
- Kıftî, el-V. C. (2005). *İhbâru'l-ulemâi bi ahhbâri'l-hukemâi* [Yay. İ. Şemsuddin]. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Lewis, B. (2003). *Tarihte Araplar* [Çev. H. D. Yıldız]. İstanbul: Anka Yayınları.
- Lewis, B. (2018). *İslam dünyasında Yahudiler* [Çev. B. Çınar]. Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Lombard, M. (1983). *İlk zafer yıllarında İslam* [Çev. N. Uzel]. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Maalouf, A. (2000). *Ölümçül kimlikler* [Çev. A. Bora]. İstanbul: YKY.
- Makkarî, A. b. M. (1968). *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* [Yay. İ. Abbas]. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Maverdi, E. H. (1976). *el-Ahkâmu's-sultâniyye* [Çev. A. Şafak]. İstanbul: Bedir Yayınları.
- Malik b. Enes (İmam Malik). (2014). *Muvatta* [Çev. A. M. Büyükçınar vd.]. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Menocal, M. R. (2006). *Dünyanın incisi Endülüs modeli* [Çev. İ. Durdu]. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Meral, Y. (2017). *Yahudi düşüncesinde İslam algısı İbn Meymûn (Maimonides) örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Merrakuşî, A. (1963). *Mu'cib fi telhîsi ahbari'l-Mağrib* [Yay. M. S. el-Aryan, M. A. el-Alemî]. Kahire: Lecnetu Ahyâi't-Turâsi'l-İslâmî.
- Mez, A. (2013). *Onuncu yüzyılda İslam medeniyeti (İslam'ın Rönesans'ı)* [Çev. S. Şaban]. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Müellifi Meçhul. (1979). *el-Hulelü'l-Mevşîyye fi zikri'l-ahbâri'l-Merrâküşîyye*. haz. S. Zekkar - A. Zemmame. Dâru'l-Reşâdi'l-Hadîse.

- Miquel, A. (1991). *İslam ve medeniyeti-Doğuştan günümüze*- [Çev. A. Fidan, H. Menteş]. Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- Nâsırî, E. A. H. (1954). *Kitabu istiksâ li-ahbârî'l-Mağribi'l-Aksâ* [Haz. C. Nâsırî, M. Nâsırî]. Darul-beydâ: Daru'l-Kitab.
- Nevâre, Ş. (2008). *el-Hayâtu'l-ictimâiyye fi'l-garbi'l-İslâmî fi Ahdi'l-Muvahhidîn* [Yüksek Lisans Tezi]. Cezâir.
- Nuveyrî, Ş. A. A. (2004). *Nihayetü'l-ereb fi funûni'l-edeb* [Haz. A. Turhînî]. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ortaylı, İ. (2014). *Eski dünya seyahatnamesi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özel, A. (1996). Gayri Müslim. *DİA*, 13, 418-427.
- Özdemir, M. (2013a). *Endülüs Müslümanları kültür medeniyet*. Ankara: TDV Yay.
- Özdemir, M. (2013b). *Endülüs Müslümanları siyasi tarih*. Ankara: TDV Yay.
- Özdemir, M. (2013c). *Zellâka Savaşı*. *DİA*, 44, 222-223.
- Özdemir, M. (2012). *Tuleytula*. *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Roberts, J. M. (2015). *Avrupa tarihi* [Çev. F. Aytuna]. İstanbul: Inkılap Yay.
- Runciman, S. (2019). *Haçlı Seferleri tarihi* [Çev. F. Işıltan]. Ankara: TTK Yayınları.
- Şeyban, L. (2003). *Endülüs'te Müslüman Hristiyan ilişkileri Reconquista*. İstanbul: İz Yay.
- et-Tâzî, A. (2001). *el-Vasît fi't-târîhi'd-devlî li'l-Mağrib*. Rabat: Dâru Neşri'l-Ma'rife.
- Tez, Z. (2014). *İslam'ın batı cephesi Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır*. İstanbul: Hayykitap.
- Tîcânî, E. M. A. b. M. b. A. (1958). *Rihletu't-Tîcâcânî fi'l-bilâdi vet-Tûnusiyye ve'l-Katari'l-Tırablûsî* (706-708) [Yay. F. Sezgin]. Tûnus: el-Mabatu'r-Resmiyye.
- el-Venşereşî, A. A. b. Y. (1981). *el-Mi'yâru'l-Mağrib el-câmiu'l-Muğrib an fetâvâ ehli'l-İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib* [Yay. M. Haccî]. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Yaman, A. (2013). *Zimmî*. *DİA*, 44, 434-438.
- Zafranî, H. (1987). *Elf sene min hayâtî'l-Yahûd bi'l-Mağrib* [Çev. A. Şahlan, A. Ebu'l-Azm]. Dâru'l-beydâ.